

Utorak, 8. jul 2003.
Svedok Andraš Ridlmajer (Andras Janos Riedlmayer)

Svedok Edhem Pašić

Otvorena sednica

Optuženi je pristupio Sudu

Početak u 9.02h

Molim ustanite. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju zaseda.
Izvolite, sedite.

SUDIJA MEJ: Izvolite, gospodine Grum (Groome).

TUŽILAC GRUM: Tužilaštvo poziva svedoka Andraša Ridlmajera (Andras Janos Riedlmayer).

SUDIJA MEJ: Taj svedok je već svedočio u ovom postupku, tako da nema potrebe da ponovo daje svečanu izjavu.

TUŽILAC GRUM: Časni Sude, dok čekamo svedoka da uđe zamolio bih da se daju tri dokazna broja za tri odvojena svežnja dokaznih predmeta koje smo podneli. Prvo je sam izveštaj eksperta.

sekretar: To će biti dokazni predmet Tužilaštva broj 486.

TUŽILAC GRUM: Drugo je baza podataka koja leži u osnovi izveštaja. Mi smo pružili Pretresnom veću i tu bazu podataka i elektronsku verziju koja može da se pretražuje.

sekretar: To će biti dokazni predmet Tužilaštva broj 487.

TUŽILAC GRUM: I takođe postoji svežanj sa četiri različita dokazna predmeta koji će biti korišćeni prilikom ispitivanja svedoka eksperta.

sekretar: Dokazni predmet Tužilaštva broj 488.

TUŽILAC GRUM: Časni Sude, gospođa Vi (Wee) me je podsetila pošto je razgovarala sa sudskim savetnikom, dogovoreno je da mi obezbedimo jedan ceo primerak baze podataka uz tri elektronske verzije. Ako želite jedan primerak na papiru, naravno da to možemo da vam obezbedimo.

SUDIJA MEJ: Hvala, videćemo. Gospodine Ridlmajer, vi ste već dali svečanu izjavu u ovom postupku prilikom vašeg svedočenja. Vi ste, naravno, još uvek pod datom izjavom. Molim vas sedite.

SVEDOK RIDLMAJER: Hvala.

SUDIJA MEJ: Izvolite, gospodine Grum.

GLAVNO ISPITIVANJE: TUŽILAC GRUM

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Gospodine Ridlmajer, poslednji put kad ste svedočili, ispričali ste koje su vaše profesionalne kvalifikacije i obrazovanje. Molio bih vas za početak da nam malo opširnije ispričate koje konkretno imate kvalifikacije u vezi vaše ekspertize o Bosni i Hercegovini?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Što se tiče Bosne i Hercegovine mogu da dodam da sam se specijalizovao za istoriju Balkana. U svojim studijama na Univerzitetu u Čikagu (University of Chicago) napisao sam magistarski rad o Bosni i Hercegovini i svoj prilog za kongres u Berlinu (Berlin). U poslednjih 10 godina, puno sam pisao o istoriji Bosne i Hercegovine i o uništavanju kulturne baštine tokom nedavnih ratova. Zamoljen sam da podnesem izveštaje na mnogim međunarodnim konferencijama i osim ovoga što sam radio za Tribunal, radio sam takođe i za kongresne komitete SAD-a (United States of America) i druga tela.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: U dokaznom predmetu Tužilaštva broj 89 imamo punu biografiju gospodina Ridlmajera. Gospodine, vratimo se na period od 1992. do 1996. godine. Da li ste saznali da veliki broj izveštaja stiže i govori o širokom uništavanju kulturne i verske baštine?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam kažete ukratko šta je bilo u tim izveštajima i odakle su stizale te informacije?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Iz novinskih izveštaja, iz publikacija, međunarodnih tela kao što je Savet Evrope (Council of Europe) i izveštaja same bosanske vlade.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li vas je angažovalo Tužilaštvo da napravite jednu sveobuhvatnu studiju o uništavanju muslimanske i rimokatoličke kulturne i verske baštine u Bosni i Hercegovini?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Recite nam, ukratko koji su bili parametri za taj izveštaj?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. Pošto sam svedočio u delu postupka po optužnici za Kosovo, Tužilaštvo me je zamolilo da napravim sličnu studiju za Bosnu i Hercegovinu. Parametri su bili uništavanje kulturne i verske baštine ne-srpskih nacionalnosti u 15 do 19 opština u Bosni. Da bi to uradio morao sam da uradim terenska istraživanja u Bosni i tu mi je Tužilaštvo obezbedilo prevoz i druga sredstva. Ja sam boravio u Bosni u julu prošle godine, proputovao sam 4.600 kilometara i posetio sam više od 230 lokacija.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Ako pogledate na monitor ispred vas videćete jednu stranu iz vašeg izveštaja gde se daje spisak 19 opština, dokazni predmet Tužilaštva broj 486. Da li su to tih 19 opština koje ste vi posetili tokom vašeg terenskog putovanja prošlog jula?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Jesu.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Molim da se svedoku pokaže dokazni predmet Tužilaštva broj 486. Da li je ovo izveštaj koji je rezultirao posle vašeg istraživanja u Bosni?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Jeste.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Hvala. U okviru ovog izveštaja, da li ste napravili bazu podataka da sakupite sve informacije koje ste prikupili tokom istraživanja?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Tako je.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Molim da se svedoku pokaže dokazni predmet Tužilaštva broj 487. Izvinjavam se, ali mi nemamo ovde to na papiru. Da li je to zabeleženo na kompakt disku?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Jeste.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ćete to koristiti tokom vašeg svedočenja ovde danas?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li je napravljena jedna kopija te baze podataka koju će te vi koristiti tokom vašeg svedočenja? Da li je nekoliko tih kopija napravljeno uz vašu pomoć?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Osim što ste sami posetili lokacije, da li ste koristili i druge izvore informacija kada ste pravili izveštaj koji je upravo podnet kao dokazni materijal?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Jesam i to je navedeno u prilogima uz moj izveštaj.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Koji su, ukratko ti izvori, tačnije, vrste izvora?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ti izvori, osim mojih terenskih istraživanja, uključuju i podatke rimokatoličke i islamske verske zajednice, koji imaju svoju dokumentaciju o uništavanju njihovih verskih objekata. Osim toga, na nivou Bosne imamo opštine i mesne zajednice, koje su prikupile svoju dokumentaciju, fotografije i druge materijale. Takođe sam se oslanjao na materijal Saveta Evrope koji je u Bosnu poslao jednu misiju 1997/98. godine da izuče baštinu koja treba da se obnovi posle rata. Oni su skupili dosta foto dokumentacije. Osim toga dodatnu dokumentaciju je napravio Institut za zaštitu spomenika Bosne. Oni imaju ograničene resurse, sredstva, ali su mogli da mi pruže fotografije kako su ti objekti izgledali pre rata.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li možete da nam date jednu procenu. Koliki procenat vašeg izveštaja je baziran na podacima koje ste sami prikupili tokom vašeg boravka u Bosni, a koliki procenat na osnovu rada drugih organizacija?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Otprilike tri petine, 60 posto sam posetio sam, a za ostalih 40 posto sam se oslanjao na druge izvore.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam objasnite svoju metodologiju u izučavanju uništavanja kulturne i verske baštine?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Pre nego što sam otišao u Bosnu ja sam izučio sve objavljene i neobjavljene informacije kako bi odredio spisak lokacija u svakoj opštini koje treba posetiti. Osim toga, kontaktirao sam sa mesnim verskim zajednicama i Institutom za zaštitu spomenika da bih našao ljude koji bi mogli da me prate na tim lokacijama i da mi pomognu. To je, takođe, bilo jako korisno u slučaju onih lokacija gde su objekti potpuno uništeni i bez tih ljudi bilo bi mi teško da nešto uradim.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Kada ste posetili te lokacije, koje ste kriterijume za procenu stepena uništavanja koristili?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Iste kriterijume koje sam koristio kao i na Kosovu. To je skala uništavanja od jedan do pet stepeni: jedan je neoštećeno, drugo je malo oštećena, to se odnosi na objekte kojima, recimo, konstrukcija nije uopšte oštećena ali je recimo, minaret ili tako nešto oštećeno, teško oštećeno se odnosi na objekat gde je konstrukcija u značajnoj meri oštećena, skoro uništeno se odnosi na konstrukciju gde neki delovi objekta još uvek stoje, ali je uglavnom uništen i peto je potpuno uništeno.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Od 19 opština koje ste posetili, koliko ste lokacija koje ste planirali da obiđete, uspeli da nađete?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: U većini opština uspeli smo da posetimo najveći deo lokacija. Na primer, u Višegradu zbog vremenskih ograničenja i zbog loših puteva nismo uspeli jer je bilo nemoguće, ali u skoro svakoj drugoj opštini smo uspeli da posetimo najveću većinu lokacija.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Pre nego što vas zamolim da nam rezimirate svoje nalaze, nalaze vašeg izveštaja u vezi verske i kulturne imovine muslimanske verske zajednice, da li možete da nam opišete koje su to vrste zgrada i koje funkcije one imaju?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Pre svega, to su džamije gde se obavljaju dnevne i druge molitve. Zatim postoje kuće derviša, to su mesta, sastajališta za razne verske obrede, za bratstva sufijele. A osim toga, postoje škole korana, tačnije mektebi, kao i muslimanske verske biblioteke i arhive.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Koliko ste posetili mesta sa džamijama u tih 19 opština?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: 277 džamija, toliko je u izveštaju.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Od tih 277, koliko ih je bilo neoštećeno?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ni jedna.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sad vas molim da nam kažete koji su rezultati vaših istraživanja u pogledu drugih zgrada koje ste nam opisali?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Od džamija koje smo obišli, 92 posto su teško oštećene ili skoro sasvim uništene. Od 71 džamije koje su istorijske zgrade i zaštićene kao istorijska baština, 93 posto je ili teško uništeno ili potpuno uništeno, a otprilike isti broj verskih objekata i kuća derviša je takođe uništeno.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Rekli ste da je 71 zgrada ove vrste bila pod nekom vrstom pravne zaštite. Kakva je to zaštita?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Pre rata, postojalo je jedno telo u Bosni i Hercegovini, to je Institut za zaštitu spomenika koji je predlagao koje zgrade treba staviti pod zaštitu pošto imaju istorijsko - arhitektonsku vrednost i kulturnu vrednost. Onda je kroz zakonodavstvo ta zgrada bila stavljena pod zaštitu, zavisno od toga da li je od nacionalne, regionalne ili lokalne vrednosti i značaja. To je značilo da nije dozvoljeno menjati ili dodavati nešto konstrukciji zgrade i da se dobija neka vrsta državne pomoći za obnovu i rekonstrukciju.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Kada bi obilazili te lokacije šta biste obično našli? Ostatke zgrade ili biste našli da su ostaci odvučeni negde drugde? Da li možete da nam date jednu opštu ocenu onoga što ste pronašli na lokacijama.?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Na većini lokacija koje smo posetili koje su locirane u onome šta se sada zove Republika Srpska, to jest teritorija bivše Bosne i Hercegovine koja je pod srpskom kontrolom, džamije i lokacije sa islamskim objektima su uglavnom teško oštećene ili uništene. Uništene zgrade nisu samo porušene ili dignute u vazduh, već je to mesto je prekopano buldožerom i ostaci zgrade su odvučeni. Ako se pažljivo pogleda, ponekad je moguće naći ostatke temelja, a ponekad su čak i ostaci temelja toliko prekopani građevinskom mašinerijom da ih je nemoguće naći.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sad nam recite u rezimiranom obliku, kakva je situacija sa katoličkim verskim objektima?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ti objekti uglavnom pripadaju hrvatskoj nacionalnoj zajednici. Broj takvih objekata je mnogo manji nego u slučaju pravoslavne i muslimanske verske zajednice, tako da je i u mom izveštaju naveden manji broj. Mi smo u izveštaju pokrili 57 katoličkih crkava u 19 opština koje smo posetili. Nijedna nije bila neoštećena, 14 ih je bilo samo malo oštećenih, otprilike četvrtina. Crkve koje su bile malo oštećene nalazile su se na teritoriji gde su tokom rata imale kontrolu muslimanske vladine snage, a mnoge crkve su bile tek u izgradnji kada je počeo rat. Mnoge katoličke crkve su srušene sa zemljom i sam građevinski materijal, ostaci su uklonjeni sa lokacije. Na mnogim mestima to se desilo tamo gde je odmah pored pravoslavne crkve stajala katolička crkva. I pravoslavna crkva bi u tom slučaju bila neoštećena. Od 57 rimokatoličkih crkvi tri četvrtine su ili teško oštećene ili potpuno uništene.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li je Tužilaštvo od vas tražilo da posetite svaku pravoslavnu srpsku crkvu u Bosni?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ne.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Znači vaše interesovanje je bilo ograničeno na verske objekte muslimanske i katoličke verske zajednice?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Tako je.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sad vas molim da nam kažete kakvi su vaši generalni nalazi što se tiče arhiva i biblioteka u Bosni i Hercegovini?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Osim verskih objekata bavio sam se i sudbinom arhiva i biblioteka, naročito onih koje pripadaju verskim zajednicama. U 13 od 19 opština koje sam pokrio u izveštaju, mesni predstavnici islamske zajednice su mi rekli da je materijal iz tih arhiva ili konfiskovan ili uništen od strane srpskih vlasti ili srpskih snaga. U jednom broju ovih opština, takođe su postojale zbirke islamskih verskih knjiga i rukopisa koji su, takođe, uništeni. Isto važi i za rimokatoličku versku zajednicu. Bilo je nekoliko izveštaja o konfiskaciji ili uništavanju verskih arhiva i biblioteka.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Koje vrste zapisa i evidencije bi se čuvale u takvim arhivama? Recimo za muslimansku zajednicu.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Oni bi sadržali materijal o zadužbinama fondacije "Vakuf", koja podržava aktivnosti muslimanske zajednice, tako da se to odnosi na njihovu imovinu i svi zapisi bi bili pohranjeni u toj arhivi. Takođe bi se čuvali istorijski podaci kao i opštinski podaci o rođenjima, venčanjima i sahranama u parohiji. Takođe treba imati u vidu, da kao i u mnogim drugim mestima u Evropi, u Bosni se registracija rođenja i brakova vodi tek od nedavno, tako da je istorija same zajednice vrlo zavisna od zapisa koji postoje u verskim objektima i arhivama.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sad mi opišite šta ste dobili od Instituta za orijentalne studije u Sarajevu?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Uništavanje ovog Instituta u Sarajevu koji je granatiran, prema izveštaju očevidaca i spaljen u noći 17. maja 1992. godine, predstavlja verovatno najveći gubitak arhivskih materijala u Bosni. Ovaj Institut za orijentalne studije imao je više od 2.000 dokumenta još iz vremena turske vladavine na toj teritoriji i takođe je imao katastar zemljišta još iz XIX veka. Kao i zapise iz preko 500 godina turske vladavine na toj teritoriji.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Prema vašim saznanjima, da li je to bila unikatna zbirka?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Sigurno da jeste.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li je nešto od toga bilo moguće spasiti pošto je zgrada uništena?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Skoro ništa. To je sasvim sve izgorelo. Postojali su planovi da se to na početku rata evakuše u sklonšte, međutim, prostor nije mogao da bude pronađen.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sledeće pitanje je u vezi sa Narodnom bibliotekom u Sarajevu, da li možete da nam kažete šta se saznali kada je u pitanju ova zgrada?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Narodna biblioteka nalazi se u centru starog grada u Sarajevu, na dnu jedne doline. Nalazi se u staroj Većnici još iz austrougarske vladavine. To je bilo Narodna biblioteka počev od Drugog svetskog rata i za Bosnu predstavlja isto ono što britanska biblioteka predstavlja za Englesku (England). To je bila glavna biblioteka. Dana, 25. avgusta, čim je pao mrak, bombardovana je sa nekoliko lokacija. Srpske snage

su je bombardovale sa lokacija iznad Sarajeva. Očevici kažu da je pogođena sa više od 40 zapaljivih granata, koje su izazvale veliki požar. Vatrogasci su, takođe, bili gađani, na njih je otvarana vatra iz teških mitraljeza. Vodovod je, takođe, bio prekinut neposredno pre bombardovanja, tako da je požar zahvatio celu zgradu i 90 dokumenta dokumenata je uništeno.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Koja je vaša procena, koliko je knjiga uništeno u požaru?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Otprilike milion i 500.000 tomova.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sad bih vas zamolio da nešto kažete o konkretnim lokacijama koje ste posetili? Prvo molim da vam pokažu dokazni predmet Tužilaštva broj 488, tabulator 1 i da nam kažete da li prepoznajete ovaj dijagram? Da nam kažete šta predstavlja ovaj dokument?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovaj dokument je jedan izbor fotografija iz baze podataka.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ste vi pomagali saradnicima iz Tužilaštva da sastave ovaj spisak?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, učestvovao sam u selekciji i ja sam obezbedio ove slajdove i fotografije.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Pretresno veće je već čulo dokaze o uništavanju verskih objekata u Janji i u Bijeljini. Molim vas da nam kažete nešto o džamiji Atik u Janji i da nam kažete, ukratko, kakvi su vaši nalazi.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovo je predratna fotografija džamije Atik ili stare džamije u centru Janje. Ja sam ovo dobio od predsednika Medlisa, to je predsednik islamske zajednice, tokom svoje posete. To je fotografija zgrade koja je uništena u aprilu 1993. godine. Vidite sa desne strane, da ovde jedan buldožer uklanja ruševine. Vidite da su okolne zgrade potpuno očuvane. Takođe vidite da je vrh ovog drveta, pored džamije, oštećen eksplozijom. Vidite da ova lokacija nije okružena trakom kao što se obično radi na mestu zločina i uništavanje je nesmetano nastavljeno.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ste pokušali da nađete neku dokumentaciju o tome da li je bilo nekih sukoba oko Janje u to vreme?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Prema novinskim i drugim izveštajima, Janja je bila stalno pod kontrolom Srba i nije nikad bila ugrožena od drugih snaga. Tamo nije bilo nikakvih borbi.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Pogledajte sledeću fotografiju. Da li možete da nam kažete šta vidimo na ovoj slici?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je fotografija koju sam ja napravio na terenu kada sam otišao da posetim novu džamiju koja se gradi na mestu gde je uništena prethodna džamija.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Molim vas pogledajte sledeću fotografiju. Da li prepoznajete džamiju koja se vidi na fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, to je džamija Džedid, to je nova džamija koja se gradi u Janji, a ovo je fotografija pre rata iz publikacije koja je objavljena pre rata.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam opišete šta vidite na sledećoj fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je fotografija koju sam ja napravio. To je temelj te iste džamije, koja je uništena mesec dana nakon što je uništena stara džamija, prema lokalnim informacijama ljudi sa kojima sam razgovarao.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da bi bilo jasno u zapisniku, mi idemo od fotografije do fotografije na isti način na koji su one poređane u rezimeu svedočenja gospodina Ridlmajera, tako da se mogu koristiti i ubuduće. Molim da se sada pokaže video snimak, a vas molim da pogledate ekran pred vama. Možda bi poslužitelj mogao da pogleda da li potrebno da se podesi monitor da bi se vidio ta video snimak.

(Video snimak)

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam opišete ono šta vidimo gospodine Ridlmajer?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ono što vidimo je video snimak koji je napravila snimateljska ekipa Aj-TI-En (ITN) vesti sa Gabi Rado (Gaby Rado) iz ITN. Ono što vidimo je čišćenje ostataka džamije Atik u centru Bijeljine. Ono što ste videli u predhodnom video snimku su bili ljudi koji rade svoj posao.

Nije bilo nikakvih borbi. Pored toga možete da vidite buldožere koji se kreću i nekoliko ljudi u uniformama vojske bosanskih Srba i takođe nekoliko civila koji prolaze pored te lokacije.

TUŽILAC GRUM: Završili smo sa ovim video snimkom, hvala.

(Kraj video snimka)

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Samo da kratko rezimiramo. Ovo je bilo u martu 1993. godine, kada je pet džamija u Bijeljini uništeno u samo jednoj noći.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Mogu li da skrenem vašu pažnju na Brčko. Molim vas pogledajte sledeću fotografiju i recite nam šta prepoznajete na ovoj fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, ovo je fotografija Savske džamije u Brčkom. Džamija je stara 250 godina. To je najstarija džamija u Brčkom. Desno od džamije se vidi početak gvozdеноg mosta. Ako pogledate sledeću fotografiju, možete videti isti taj most i prazan lokalitet gde se nalazila Savska džamija. Prema informacijama lokalne islamske zajednice, Savska džamija je uništena u leto 1992. godine, čak su iskopani i temelji. Ostaci džamije su prebačeni na drugu lokaciju u gradu, gde se nalazi masovna grobnica i gde su ostaci velikog broja Muslimana, stanovnika Brčkog, a tu su odloženi ostaci ove džamije.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li je to jedan od objekata koji je naveden kao objekata koji je bio pod zaštitom?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, jeste. Može da se vidi na vrhu ekrana da su temelji iskopani. Tu se vidi depresija na zemljištu, a svi drugi tragovi postojanja džamije su uklonjeni.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Molim vas pogledajte sada opštinu Kotor Varoš i pogledajte ove fotografije. Da li prepoznajete džamiju koja se nalazi na ovoj fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, to je džamija u selu Hanifići odmah izvan Kotor Varoši. Fotografija koja je napravljena pre rata iz publikacije koja je objavljena pre rata.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li prepoznajete fotografiju koja se nalazi na desnom delu ekrana?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, to je fotografija koju sam ja napravio, fotografija džamije i kada pogledate džamiju, vidi se da nema više krova, nema minareta i takođe se vide ostaci gorenja džamije i vidi se da je ona niša u kojoj su se obavljale molitve, uništena. Minaret je uništen eksplozijom i može se videti da ako se pogleda bliže, kao što sam ja to učinio, da je sada, da je reč o unutrašnjoj, o modernoj konstrukciji u kojoj se koristio armirani beton, tako da se vide metalne cevi koje su bile unutar tog armiranog betona. To je vrlo karakteristično. Po rečima sekretara islamske zajednice, nije gorela samo džamija. On me je uveo unutra i odveo do te lokacije i mnogi stanovnici sela su se sklonili u tu džamiju tada i oni su spaljeni, oni su živi spaljeni kada je zapaljena džamija.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Opisali ste oštećenja koja ste vi ustanovili na ovoj džamiji. Tokom pregleda ove džamije da li ste videli ikakve tragove o korišćenju pešadijskog oružja, ostatke metaka.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ne, nije bilo nikakvih tragova, sasvim je jasno da nisu vođene nikakve borbe, nije bilo pucnjave tu.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li mogu da skrenem vašu pažnju na opštinu Foča. Da li prepoznajete ovu džamiju?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je džamija Aladža, šarena džamija u Foči, izgrađena je 1550. godine i smatrala se draguljem islamske arhitekture na Balkanu i nalazila se u samom centru grada.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Ta džamija je bila zaštićena zakonom?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam opišete šta ste videli kada ste otišli na taj lokalitet tokom vašeg istraživanja?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Džamija je bila potpuno uništena, prema rečima očevidaca uništena je eksplozivom. Ja imam niz fotografija koje su napravljene 1996. godine i to su fotografije koje je napravio jedan student i vide se oštećenja od eksploziva na okolnim zgradama. Sasvim je jasno da je do razaranja došlo od eksplozije. Vide se beli tragovi oko temelja džamije. Tragovi okruglog oblika su ostaci jedne mramorne fontane koja se

nalazila pred džamijom. A ostaci džamije su posle rata nađeni u blizini reke Čeotine.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: I koliko je vama poznato, kada je tačno uništena džamija?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Prema rečima očevidaca džamija je uništena 1992. godine, nakon što su srpske snage bosanskih Srba okupirale grad.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Pretresno veće je čulo detaljno svedočenje u vezi sa opštinom Zvornik. Ja želim da skrenem vašu pažnju na nekoliko lokaliteta tamo, da nam opišete vaše nalaze u vezi sa tim lokalitetima. Pogledajte fotografiju koja se sada nalazi na ekranu pred vama. Da li prepoznajete ono što se nalazi na ovoj fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da to je derviška loža ili tekija, u selu Divič. To je lokalitet koji se nalazi južno od Zvornika. Ovo je fotografija objavljena 1989. godine u jednom magazinu i pokazuje religioznu versku ceremoniju na tom lokalitetu.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li prepoznajete sledeću fotografiju?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. To je fotografija koju sam ja napravio u julu prošle godine. To su osnovi srađenog svetilišta i vide se ljudi koji stoje u pozadini i na osnovu toga se može proceniti kolika je bila veličina ovog svetilišta. Takođe se vidi kamion, crveni kamion koji je parkiran na vrhu ovog turbeta i dva sveštenika koja se nalaze u ovom svetilištu.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Želim da skrenem vašu pažnju na sledeću fotografiju?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, to je džamija u istom tom selu Divič. Fotografija je snimljena pre rata, tokom osamdesetih godina.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Šta prikazuje sledeća fotografija?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je srpska pravoslavna crkva koja je izgrađena na lokaciji gde se nalazila uništena džamija. Pre rata u ovom selu su živeli gotovo isključivo bosanski Muslimani. Nakon rata ovo selo je preimenovano i sada se zove Sveti Stefan. Crkva je izgrađena na tom lokalitetu, uprkos protestima islamske zajednice koja ih je tužila za kršenje ljudskih prava.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Kada je reč o ovom konkretnom lokalitetu na koji ste se pozvali, da li je bilo kakvog spora u vezi sa rušenjem konkretne džamije i takođe izgradnjom crkve na tom lokalitetu.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Rušenje nije osporavano.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Želim da skrenem vašu pažnju na sledeću džamiju?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je džamija u Zvorniku. To je najstarija džamija koja je opstala u Zvorniku, stara oko 200 godina. Ovo je fotografija koja je nastala pre rata tokom sedamdesetih godina. Želim da skrenem vašu pažnju na modernu zgradu s desne strane na kojoj se vide tamne linije pored prozora. Ova sledeća fotografija je snimljena posle rata. Ne samo da je džamija uništena, već se može videti ista ta predratna konstrukcija sa desne stran, a na lokalitetu gde se nalazila džamija gradi se sada jedna moderna četvorospratnica.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: A šta pokazuje sledeća fotografija?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je završena zgrada koja se nalazi na mestu gde je bila džamija, i to je snimljeno prošlog leta.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ste vi razgovarali sa lokalnim imamom u vezi razaranja ove džamije?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, osoba koja mi je pokazala taj lokalitet, koji ja inače ne bi pronašao, je bio imam glavne džamije u Zvorniku, koji sada živi u izbeglištvu u Tuzli i on mi je opisao kako je džamija bila uništena. Buldožerima u proleće 1992. godine nakon okupacije Zvornika.

SUDIJA ROBINSON: Ko je odgovoran za izgradnju, za zgradu koja je sada tu izgrađena na mestu gde je bila džamija?

SVEDOK RIDLMAJER: Pa, lokalno privatno preduzeće je izgradilo tu zgradu, a ono je izgleda povezano sa lokalnim opštinskim vlastima u Zvorniku, a njima rukovode bosanski Srbi. Islamska zajednica je protestovala zbog izgradnje te zgrade, ali vlasti Republike Srpske u odgovoru su tvrdile da po starom jugoslovenskom zakonu koji je ekproprisao imovinu sela, islamska zajednica je imala pravo da koristi taj lokalitet dok je postojala džamija, ali pošto džamija više ne postoji, oni su tvrdili da time prestaju prava islamske zajednice na taj lokalitet. Dom za zaštitu ljudskih prava došlo je do suprotnih

nalaza i naložilo da treba kompenzovati islamsku zajednicu i dati im neki drugi lokalitet gde bi mogli da izgrade džamiju, međutim, ništa se nije desilo od tada.

SUDIJA ROBINSON: Šta je to Dom za ljudska prava?

SVEDOK RIDLMAJER: Dom za ljudska prava Bosne i Hercegovine je ustanovljeno u skladu sa Dejtonskim sporazumom (Dayton Accord) kao telo koje je sačinjeno od članova iz same Bosne i Hercegovine i međunarodne zajednice i oni donose odluke u vezi sa predmetima koji se odnose na ljudska prava u Bosni i Hercegovini.

SUDIJA ROBINSON: Hvala lepo.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Tužilaštvo ima odluke tog veća i nije imalo nameru da ih prilaže u spis, ali ukoliko Pretresno veće želi da ih pogleda, mi možemo da vam ih obezbedimo. A sada bih želeo da skrenem vašu pažnju na selo Kozluk u Zvorniku. Da li ste posetili to selo tokom vašeg istraživanja?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam opišete što ste tamo našli?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. Kozluk se nalazi severno od Zvornika i u centru sela je jedan veliki otvoreni prostor gde se nekad nalazila džamija. Prostor je od rata korišćen kao đubrište i delom kao parking za autobuse. Od nedavno, pre moje posete, je očišćeno to đubre, a fotografija je napravljena godinu ranije, iz 2001. godine.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam kažete koju od ove dve fotografije ste vi napravili?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ni jednu. Ja imam treću fotografiju, ali ona nije ovde priložena, međutim, mogu da identifikujem taj lokalitet, jer sam ga posetio.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam kažete, otprilike, kad su napravljene ove fotografije?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, 2000. i 2001. godine. Iz potpuno suprotnih uglova su snimljene.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ste bili u stanju da nađete fotografiju džamije pre nego što je uništena?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Nisam, na žalost. Razgovarao sam sa ljudima iz Kozluka koji su sada u izbeglištvu, međutim, oni su rekli da su morali tako na brzinu da odu, da su bili proterani tako da nisu bili u mogućnosti da ponesu sa sobom svoju imovinu.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sada želim da skrenem vašu pažnju na opštinu Nevesinje i želim da vas zamolim da identifikujete ono što je prikazano na ovoj fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Nevesinje je opština koja se nalazi na jugu u Hercegovini, istočno od Mostara. Ovo je Careva džamija ili džamija sultana Bajazita. Izgrađena pre 500 godina, to je jedna od najstarijih džamija u Bosni i Hercegovini. Ovo je fotografija iz vodiča koji je objavljen 1989. godine, neposredno pred rat.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li je to zgrada koja je bila zakonom zaštićena?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, naravno.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li nam opisati šta sada vidimo na monitoru?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je taj isti lokalitet koji se i ovde koristi kao đubrište i odbacivanje starih automobila. Prema rečima imama, koji nas je doveo do lokacije, JNA je uništila ovu džamiju u proleće 1992. godine. Ostaci džamije su kamionima prebačeni na jedan drugi lokalitet koji se zove Ponor, dva kilometra izvan grada.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam kažete šta je pokazano na sledećoj fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovo je rimokatolička parohijska crkva u Nevesinju. Fotografija je snimljena pre rata. Ovo je takođe zgrada koja je bila zakonom zaštićena. Izgrađena je u vreme Austrougarske (Austro-Hungary), dakle, početkom XX veka. Vrlo lepa zgrada.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Šta je sada prikazano na ovoj fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je taj isti lokalitet, snimano iz istog ugla. Može da se vidi da zgrade više uopšte nema. Ja sam razgovarao sa

parohijskim sveštenikom koji je sada u Mostaru i on mi je opisao kako je zgrada uništena eksplozivom, a zatim su buldožerima uklonjeni ostaci zgrade na istu lokaciju Ponor koju sam malopre pomenuo, dva kilometra južno od Nevesinja. Razgovarao sam i saznao da su lokalne vlasti, bez obzira na proteste katoličke crkve, odbile da vrate ovaj lokalitet katoličkoj crkvi i prema rečima sveštenika, deset godina kasnije ni jedna katolička porodica se nije vratila u Nevesinje i tražila da im se vrati njihova imovina.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li je sveštenik bio prisutan u Nevesinju kada je crkva uništena?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ne, on je proteran ranije.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ste vi mogli da ustanovite da li su vođene borbe za vreme kada je crkva uništena?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Nevesinje, kao i veliki broj opština, je zauzeto od strane srpskih nacionalista pre izbivanja rata, tako da se nikada nisu ni vodile borbe u Nevesinju.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sad bih želeo da skrenem vašu pažnju na Opštinu Bosansku Krupu. Možete li da nam opišete fotografiju koju sada gledamo na ekranu?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je centar Bosanske Krupe, jednog malog gradića na severozapadu Bosne. Kao i mnogi gradovi u Bosni u centru grada su se nalazili verski objekti tri glavne etničke zajednice i oni su se međusobno mogli videti. Ovo je fotografija snimljena posle rata. Ja nažalost nemam fotografiju koja je bila snimljena pre rata, ali ovde možemo da identifikujemo pravoslavnu crkvu. U pozadini je minaret gradske džamije, a napred se vidi do temelja savnjena katolička crkva. Kada bi bio bolji kvalitet fotografije mogli bismo da vidimo da je i minaret bio oštećen, jer je sada na minaretu potpuno novi bakreni krov, to je posleratna izgradnja.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da pogledate sledeću fotografiju?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je predratna fotografija katoličke crkve. Možemo da je uporedimo sa onom fotografijom koja je napravljena posle rata pa može da se vidi do koje je mere uništena.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Ovo je konkretna fotografija katoličke crkve. Mi sada na ovoj fotografiji ne vidimo minaret. Da li je to zbog ugla iz kojeg je snimljena fotografija?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. Minaret je bliže drveću, više u levo.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sada želim da skrenem vašu pažnju na fotografiju sa desne strane ekrana. Opišite nam tu fotografiju?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je fotografija džamije, nepravljena odmah posle rata. Tu je spaljena džamija sa koje je minaret dignut u vazduh. Ovaj spomenik je takođe bio pod zaštitom države, jer je izgrađen u vreme Austrougarske i bio je značajna verska zgrada koja je imala čak i prozore izgrađene u gotskom stilu.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Kada uporedimo ove tri zgrade, ova tri verska objekta koja su bila u blizini jedni drugih, možete li da nam uporedite štetu koja im je nanescena?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. Srpska pravoslavna crkva je nedirnuta. Rimokatolička crkva i džamija su veoma teško oštećene. Grad je bio pod kontrolom snaga bosanskih Srba od samog početka rata, pa sve do poslednjih nedelja rata.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sada bih vas zamolio da pogledate fotografije iz opštine Prijedor?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. Ovo što sad gledate je fotografija koja je napravljena u poslednjoj godini rata i tu se vide ostaci katoličke crkve u centru Prijedora na severu Bosne. Vidi se da je nekom vrstom eksplozije uništena zgrada, a ostali su delovi zidova. A sada ova zgrada koju vidimo na ovoj fotografiji s leve strane je centar parohije. Takođe fotografija je snimljena pre rata. To je bio vrlo moderan zvonik, ali je sama crkava bila jako stara.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Fotografija koju vidimo sa leve strane je snimljena pre rata?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. To je tačno.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: A sa desne strane fotografija lokaliteta kakvog ste ga zatekli kada ste vi otišli?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Kada sam ja otišao tamo taj lokalitet je bio potpuno očišćen od svih ostataka.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sada bih želio da skrenem vašu pažnju na opštinu Bosanski Šamac. Šta se vidi na ovoj fotografiji koju sada gledamo na ekranu?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Sada gledamo model i fotografiju katoličke crkve u Bosanskom Šamcu. To je jedan mali gradić u severnom delu Bosne, više centralnom. Osoba koja drži ovu fotografiju je katolički parohijski sveštenik.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Molim vas pogledajte sledeću fotografiju. Šta vidimo ovde?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovo je prazni lokalitet gde se nalazila parohijska crkva u Bosanskom Šamcu i vidi se po datumu da je ta fotografija snimljena u oktobru 1996. godine i to su snimili istražitelji Međunarodnog suda. Crkva je bila iza ograde koju sad vidite u centru ove fotografije. U pozadini se vidi srpska pravoslavna crkva Bosanskog Šamca, odmah preko puta ulice koja je potpuno nedirnuta.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ste mogli da procenite kada je uništena katolička crkva?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. Razgovarao sam sa sveštenikom koji je bio u Bosanskom Šamcu početkom rata. On je bio prisiljen da napusti Bosanski Šamac početkom rata 1992. godine, ali ostalo je još nekoliko članova parohije u gradu kada je crkva uništena, početkom 1993. godine u februaru ili martu. Rekli su mu da je razaranje crkve obavljeno eksplozivom i da je trajalo, otprilike, oko dva meseca. Nisu hteli da slučajno oštete pravoslavnu crkvu koja je bila preko puta.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sada želim da skrenem vašu pažnju na opštinu Srebrenica. Šta vidimo na fotografiji preko ekrana?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ono što vidite na levoj strani ekrana je fotografija čaršijske džamije u Srebrenici. Fotografija je napravljena u proleće 1995. godine i pojavljuje se u holandskom izveštaju o Srebrenici. Fotografija sa desne strane je napravljena u januaru 1996. godine. To je fotograf "Asošijetted presa" (Associated Press) i kada se pogleda svetlo, ulično svetlo koje se vidi i na fotografiji gde se nalazi minaret. Na desnoj

fotografiji vidimo da je džamija dignuta u vazduh, da nema više minareta, a da je izgrađena jedna moderna stuktura na mestu gde se nalazila džamija.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Znači, ova kupola koju vidimo je ista kupola koju vidimo sa leve strane?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, sad je ta kupola na samom temelju džamije i izgleda kao jedna moderna građevina.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ste znali šta se desilo sa srpskom pravoslavnom crkvom u Srebrenici za vreme dok su Srebrenicu držale muslimanske snage?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Koliko znam, pravoslavna crkva je i dalje stajala tamo. Malo je bio oštećen vrh zvonika za vreme opsade, ali koliko znam, crkva je bila nedirnutu i ja sam je video. Vidi se na video snimku kada general Mladić ulazi u tu crkvu, pošto su srpske snage zauzele Srebrenicu. Tako da znamo da stoji još uvek tamo.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: A sada želim da skrenem vašu pažnju na opštinu Bratunac.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovo je crtež gradske džamije u Bratuncu kako je izgledala pred sam rat. Na žalost, ja nisam mogao da nađem fotografiju džamije od pre rata. Ovaj crtež je napravio jedan bivši stanovnik Bratunca koji je u izbeglištvu i on je stavio na veb sajt za sve bivše meštane Bratunca koji su u izbeglištvu.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam kažete šta vidite na sledećoj fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je mesto gde se nalazila gradska džamija u Bratuncu i kao i obično, tu je sad odloženo đubre, a vidi se da je tu bila džamija na osnovu tri ostatka temelja u travi i takođe se vide slomljeni nadgrobni spomenici muslimanskih grobova koje, a to je staro groblje koje je bilo odmah pored džamije.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sada želim da skrenem vašu pažnju na sledeću fotografiju. Možete li da nam kažete šta je na toj fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je naslovna strana religioznog magazina "Islamska misao" koji je izlazio osamdesetih godina, a pokazuje

džamiju u selu Konjević Polje u opštini Bratunac, kako je ona izgledala nekoliko godina pre rata.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Šta pokazuje sledeća fotografija?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je fotografija koju sam ja snimio na istom tom lokalitetu. Ovaj gospodin na slici hoda tamo gde su bili temelji džamije koja je potpuno uništena u proleće 1993. godine prema rečima lokalnih očevidaca.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sada vas molim da pogledate neke fotografije iz Opštine Banja Luka. Da li prepoznajete šta se nalazi na ovoj fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. To je Ferhadija u Banja Luci, džamija iz XVI veka koja je u jednom trenutku bila nominovana kao lokalitet pod zaštitom UNESCO-a (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization). Fotografija je iz jedne knjige o arhitekturi, snimljene pre rata i ovde vidimo s leve strane džamiju koju ćemo kasnije videti, i zgradu koju ćemo kasnije videti na fotografijama. To je zgrada iz XIX veka u kojoj su se nalazile kancelarije islamske zajednice. I molim vas sledeću fotografiju. Ova fotografija je snimljena u danima odmah nakon što je uništena džamija u maju 1993. godine. U pozadini se vidi ista zgrada, a džamije više nema. A ovde vidimo lokalitet kako je izgledao nakon rata. Vidimo ovde ostatke osnova džamije i zgradu gde su se nalazile kancelarije muftije u pozadini.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Tokom vašeg istraživanja da li ste mogli da utvrdite pod kojim okolnostima je došlo do razaranja ove džamije?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, ja sam razgovarao sa mnogim ljudima koji su bili prisutni u Banja Luci u to vreme, uključujući i predsednika veća islamske zajednice u to vreme i prema njihovim rečima, područje koje je bilo oko džamije su snage bosanskih Srba zauzele veće pre razaranja, a polje ponoći je došlo do ogromne eksplozije i džamija je uglavnom uništena u toj eksploziji kao što se vidi na fotografiji. Uprkos protestima lokalne islamske zajednice opština Banja Luka je naredila da radne ekipe čekićima i drugim oruđem unište ostatke džamije i da to sve odnesu, sve te ostatke odnesu na jedan lokalitet izvan grada.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sada želim da skrenem vašu pažnju na opštinu Višegrad i to će biti završni nalazi u okviru vašeg svedočenja danas o ovim lokalitetima. Šta je prikazano na ovoj fotografiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je stara džamija u Višegradu, fotografija koju sam dobio od Instituta za zaštitu spomenika.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Molim vas da vidimo sledeću fotografiju?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je isti lokalitet, ja sam napravio tu fotografiju prošlog leta. Ne želim da vas time zamaram sada, ali ako se pažljivo pogleda fotografija pre rata i posle rata, vidi se da su sve zgrade u pozadini iste inače bi bilo vrlo teško reći šta je tu bilo, a sad ga nema.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Kad ste svaki lokalitet posetili, da li ste pokušali da uporedite lokalitete koje ste videli na fotografijama pre rata sa fotografijama posle rata? Dakle, da li ste pokušali da uporedite zgrade koje se i dalje vide sa snimljenim fotografijama iz istog ugla?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To sam radio kad god sam mogao, pored toga, kada je reč o fotografijama snimljenim pre rata, imao sam na raspolaganju izvode iz katastra koji su identifikovali lokalitete. Imali su, takođe, planove lokaliteta.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Ranije tokom vašeg svedočenja vi ste se pozvali na izveštaje koji su napravljeni u vreme kada je dolazilo do razaranja tih objekata?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam rezimirate te izveštaje koje ste dobijali o Višegradu u to vreme?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Reč je o izveštaju iz avgusta 1992. godine. Jedan britanski reporter, Megi Okejn (Maggie O’Kane) je bio u Višegradu zajedno sa još jednim kolegom. Oni su zajedno napravili izveštaj o tome šta su videli. Ostatke srušene dve džamije u centru Višegrada. Oni su takođe napravili izveštaj na osnovu razgovora sa izbeglicama iz Višegrada koji su se bili skupili izvan grada i koji su opisali da su uništene dve džamije u Višegradu i da se oni više neće vraćati u Višegrad.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sad mogu da prešem na Sarajevo. Zamoliću vas da nam kažete šta vidimo na slici ovde?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovo je fotografija unutrašnjosti Instituta za orijentalne studije u Sarajevu. Na dnu slike vidite knjige i rukupise, otprilike

5.000 rukopisa je uništeno, zajedno sa arhivom. Vidite da je krov srušen i vidi se nebo i i da je sve ostalo popaljeno, izgorelo.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sledeća fotografija?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovo prikazuje kako je izgledala zgrada pre rata. Ja sam vrlo pažljivo pregledao okolne zgrade, ni na jednoj se nije videla neka posebna ratna šteta. Očigledno je da je ova zgrada namerno ciljano. Institut je zauzimao dva poslednja sprata.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: U kakvom je kvartu bila ova zgrada? Šta ima okolo nje?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovo je centar. Stari centar Sarajeva. Tu su zgrade vrlo guste. U blizini je glavna ulica, ulica Maršala Tita i uske bočne ulice sa strane. To su zgrade koje potiču iz XIX veka. Stambene i kancelarijske zgrade.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sledeća?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovo je predratna fotografija čitaonice Narodne biblioteke u Sarajevu iz jedne knjige fotografija koja je objavljena osamdesetih godina. Ovo je izgoreli enterijer Narodne biblioteke. Tu sliku je snimio 1994. godine jedan francuski fotograf.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li je bilo video snimaka, da li su pravljeni video snimci uništavanja Narodne biblioteke u Sarajevu?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Jesu.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Časni Sude, zamoliću da se sada svedoku pokaže jedan vrlo kratak, tačnije, nekoliko kratkih snimaka od po nekoliko sekundi. Zamoliću vas, gospodine Ridlmajer, da nam kažete šta vidimo na fotografijama dok traje ovaj snimak?

(Video snimak)

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovde vidite kako gori Narodna biblioteka, ovo je dan posle granatiranja, a ovo je unutrašnjost Narodne biblioteke. Vidite koliko je jak plamen. Vidite kako se viore tomovi knjiga u plamenu, kao i police sa knjigama izgorele u pozadini. To se poklapa sa svim iskazima očevidaca koje sam intervjuisao, ili ja ili moji saradnici, otprilike

tuce njih koji su tačno opisali kako je ova zgrada prvo granatirana iz nekoliko pravaca, da je bila izložena jakoj, intenzivnoj vatri, kako su gorele knjige, kako su pucali na vatrogasce.

(Kraj video snimka)

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Pogledajte sledeći snimak i kada se on završi recite nam šta smo na njemu videli?

(Video snimak)

(Kraj video snimka)

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Recite nam šta smo videli na ovom snimku?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To su intervjui sa sarajevskim vatrogascima isprepletani sa snimcima gašenja požara. Oni su govorili o tome sa kakvim su teškoćama bili suočeni. Ja sam intervjuisao nekoliko tih vatrogasaca i oni su mi ispričali kako su stigli na to mesto, kako su bili izloženi vatri iz teških mitraljeza i protivavionskog oružja. Ta paljba im je ponekad presecala šmrkove i morali su da uzimaju vodu iz reke Miljacke koja je tekla odmah ispred biblioteke. Međutim, biblioteka je na kraju krajeva, izgorela.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Šta su vam oni rekli, kada je vodovod prekinut?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je bilo ranije tokom dana. Bombardovanje je počelo posle zalaska sunca.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Pogledajte, ovo je poslednji snimak i dajte nam komentare posle?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovaj gospodin koga ste videli na samom kraju i sa bradicom i naočarima, to je Kurt Šork (Kurt Schork), dopisnik "Rojtersa" (Reuters), koji je detaljno opisao požar u biblioteci i koje sam ja uključio u svoj izveštaj.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: A to je bila biblioteka koju smo videli u plamenu?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. To je sa televizijskog snimka.

TUŽILAC GRUM: Časni Sude, poslednji dokazni predmet Tužilaštva koji ćemo staviti pred gospodina Ridlmajera je broj 488, tabulator 4. To je jedna karta. Pretresno veće ima primerke te karte u materijalu koji smo vam pružili. Samo da stavimo ovde na postolje uvećanu verziju mape. Gospodin Ridlmajer će sa njom raditi. Uz dozvolu Suda molim da gospodin Ridlmajer ustane i pokazuje na karti.

SUDIJA MEJ: U redu.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Gospodine Ridlmajer, stanite sa ove strane mape. Opišite nam u opštim crtama šta predstavlja ova karta?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ovo je karta Bosne i Hercegovine. Ovde je Sarajevo, ovde je reka Drina. Ovo je reka Sava.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Malo lakše, gospodine Ridlmajer, da možemo da pratimo. Gde je Drina?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Drina ide od juga, evo je ovde Foča, ovde je Zvornik i dalje ide na sever reka Sava koja predstavlja prirodnu granicu sa Hrvatskom i teče ovim pravcem ovako. Tamo dole je dalmatinska obala, velike zelene fleke su veliki urbani centri, gradski centri.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam pokažete gde su neki veći gradovi? Pokažite nam Sarajevo, na primer?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Evo ga Sarajevo. Tuzla i Banja Luka.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Imate obeležene raznobojne tačke na karti koje se možda ne vide na televizijskom ekranu. Pretresno veće ima primerke ove karte. Objasnite nam šta su te šarene tačke, tačke raznih boja?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Na ovoj karti napravljen je pokušaj da se ubeleži šteta načinjena na džamijama, kao i netaknute džamije, posle rata.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Zelene tačke koje su jako guste u ovom severozapadnom kraju, to je bihaćki kraj, je li tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Jeste, to su netaknute džamije. Žutih tačaka, kao što vidite, ima puno ovde u ovom području, južno od Doboja, a to je duž linije sukoba, predstavljaju oštećene džamije, a crvene tačke koje vidite posvuda su uništene džamije.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Recite Pretresnom veću gde je granična linija Republike Srpske?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ona može da se nacrtu povlačeći liniju između crvenih tačaka i svih ostalih. granica, ako počnete od Sarajeva ide ovako i onda skreće na jug i onda otprilike ovako ide.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li vi onda tvrdite da je teritorija Republike Srpske zapravo uokvirena ovim crvenim tačkama, uništenim džamijama?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Uglavnom je tako. Teritorija Republike Srpske sada je nešto manja nego je bila teritorija koja je bila pod srpskom kontrolom tokom rata, ali da, otprilike je tako.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam kažete koji je, otprilike, broj ovih crvenih tačaka koje predstavljaju uništene džamije?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Taj broj je blizu 900.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Vi niste sami pravili ovu kartu?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ne. Tu kartu je napravio gospodin Bekir Bešić, izbeglica iz Banja Luke koji sad živi u Švedskoj (Sweden).

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Od 900 lokacija koje su prikazane na ovoj karti, koliko ste vi lično posetili?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Čini mi se skoro 200.

SUDIJA ROBINSON: Te crvene tačke.. predstavljaju koliki procenat ukupnog broja džamija?

SVEDOK RIDLMAJER: Crvene tačke. Pre svega, u području koje su držali bosanski Srbi skoro svaka džamija je bila ili teško oštećena ili uništena. Više od 90 posto. A u poređenju sa ukupnim brojem džamija u Bosni i Hercegovini, to predstavlja više od tri četvrtine.

SUDIJA ROBINSON: Znači, ove zelene tačke, to su neoštećene džamije, to je zapravo jako mali procenat.

SVEDOK RIDLMAJER: To je jako mali procenat i usredsređen je u područjima koja su ostala pod kontrolom sarajevske vlade tokom rata.

SUDIJA ROBINSON: Hvala.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Za vreme vašeg istraživanja da li ste mogli da utvrdite koja su oštećenja bila rezultat direktnog angažmana Jugoslovenske narodne armije?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Takvih je bilo niz.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Koja su ta?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: U području oko Doboja, na primer, bilo je nekoliko lokacija gde sam intervjuisao očevice i oni su opisali kako su snage Jugoslovenske narodne armije u prvim nedeljama na početku sukoba uništavale džamije i u jednom mestu koje se zove Orašje, na Đurđevdan, jedan pravoslavni praznik. Transporter JNA je došao, postavili su eksploziv u unutrašnjosti džamije, kako su ti ljudi koji su bili u transporteru, uzeli turban i kako su, vozeći se kroz muslimansko selo sa tim turbanom na glavi, pevali antimuslimanske pesme. U drugim mestima očevici su govorili o tome kako su džamije i katoličke crkve pored Brčkog, bombardovane od strane Jugoslovenske narodne armije i njenih aviona.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Govorili ste o tome kako su korišćeni ti objekti, u svom izveštaju. Recite nam još jednom, ukratko, kako su kasnije iskorišćeni ti lokaliteti gde su stajale džamije koje su uništene?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Kao što smo videli, korištene su kao đubrišta i mesto za spaljivanje đubreta, za parkiranje autobusa i kao smetlište za napuštene automobile. Vidite područje oko Kozluka, tu je jedna čistina u centru grada gde je stajala džamija, a korištena je kao đubrište. Isto tako u centru Banja Luke mesto gde je stajala džamija korišćeno je za đubrište a okolo su svuda antimuslimanski grafiti.

SUDIJA ROBINSON: Samo trenutak, gospodine Grum. Gospodine svedoče, ranije ste nam govorili o Veću za ljudska prava, koje je naložilo da se isplati kompenzacija, naknada, muslimanskoj verskoj zajednici za uništenje jedne džamije. Da li je bila neka opšta odluka o tome, da li treba da se ponovo izgrade džamije ili da se isplati naknada?

SVEDOK RIDLMAJER: Da, časni Sude. Bilo je nekoliko slučajeva još pre formiranja Veća za ljudska prava, kada je islamska verska zajednica pokušavala da obezbedi zaštitu tih lokaliteta i da obezbedi dozvole za ponovnu izgradnju. U jednom slučaju 15 džamija u Banja Luci je uništeno, ima pet takvih slučajeva u Bijeljini i džamija u Janji. To je sudski postupak

koji je pokrenut zbog toga što su srpske, bosansko-srpske vlasti koristile proceduru za izdavanje dozvola da onemoguće izgradnju džamija. Bilo je nekoliko odluka doneto od strane Veća za ljudska prava o prihvatljivosti dokaza i argumenata i ja sam sve to priložio u svoj izveštaj.

SUDIJA ROBINSON: Hvala.

SVEDOK RIDLMAJER: Međutim, nije bilo nikakve opšte odluke o naknadi koja važi za celu Bosnu.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Na kraju, hteo bih da vas pitam da li postoji bar neki slučaj gde su lokalni Srbi pokušavali da ublaže uništavanje kulturne, istorijske i druge baštine svojih suseda?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Jeste.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Recite nam kako je to izgledalo?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja sam intervjuisao u Doboju Peru Brkića, to je bio sveštenik rimokatoličke parohije koji mi je rekao kako je na početku maja 1992. godine crkva, katolička crkva u Doboju, uništena u avgustu 1992. godine. Trojica pripadnika Crvenih beretki u uniformama su upali kod sveštenika i tražili tog sveštenika čiji je predhodnik umro pre rata, da im preda evidenciju parohije, a ta evidencija je bila sakrivena kod komšija, kod lokalnih Srba i to još na početku maja kada je počelo uništavanje crkve. Ti dobri ljudi, dobri Srbi, kako ih je nazivao sveštenik, su vratili tu evidenciju parohiji na kraju rata.

TUŽILAC GRUM: Nemam više pitanja za ovog svedoka.

SUDIJA ROBINSON: Gospodine Grum, pitam se da li bi, da li je gospodin Ridlmajer ili bilo ko drugi, napravio neku novčanu procenu štete koja je učinjena džamijama?

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Gospodine Ridlmajer, da li vi znate da li postoje neke studije gde je napravljena u novčanoj vrednosti procena razaranja? Da li to može da se izmeri novcem?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Problem sa novčanom procenom je da se može napraviti procena koliko bi koštala obnova. Međutim, kada se radi o stvarima velike kulturne i istorijske vrednosti, nema načina da se nadoknadi

šteta. Na primer, u štampi su pominjane cifre, tačni iznosi, međutim, ne znam ni za jednu stvarno sistematičnu studiju.

SUDIJA ROBINSON: Hvala.

SUDIJA MEJ: Izvolite, gospodine Miloševiću.

UNAKRSNO ISPITIVANJE: OPTUŽENI MILOŠEVIĆ

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Gospodine Ridlmajer, pre nego što pređem na konkretna pitanja koja se tiču ovog vašeg izveštaja, recite mi da li vam je poznato... Da li je za vreme tih ratova u Bosni i Hrvatskoj... Vi ovde obrađujete period od 1992. do 1995. godine, je li tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Da li je u vreme tih ratova oštećen ili uništen bilo kakav verski ili spomenik kulture Muslimana ili Hrvata na teritoriji Republike Srbije?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja nisam nikakva posebna istraživanja radio u Srbiji očigledno. Čitao sam, pre svega, neke izveštaje o nizu napada na Bajrakli džamiju u Beogradu, gde su postavljeni eksplozivi i tokom rata su bacane ručne bombe, međutim, na svu sreću, nije bilo ni povređenih ni velike štete. Međutim, bilo je napada na neke džamije u selima u Sandžaku, koliko sam shvatio. Nadam se da sam odgovorio na vaše pitanje.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Ja vas nisam pitao da li je bilo napada, jer uvek postoje ekstremisti koji mogu da izvrše neki napad, ali sam vas pitao da li je srušen neki objekat. To vas pitam zato što je upravo, što su vlasti i policija čuvali te objekte znajući za postojeći ekstremizam koji može da proizvede neku štetu. Pa, govoreći o toj Bajrakli džamiji u Beogradu, je li bilo kakve, je li srušen ijedan jedini objekat za sve to vreme u Srbiji, bilo koji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ne znam ni za jednu džamiju koja je uništena na isti način na koji su uništavane džamije u Bosni, ali to nije na osnovu mojih ličnih saznanja, pošto od rata nisam bio u Srbiji.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: O načinu, ne pitam vas o načinu, nego da li znate da je ijedna uništena na bilo kakav način?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Rekao sam vam šta ja znam i to je sve što ja znam.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, gospodine Ridlmajer, pa zato se pitam kakve veze ovaj vaš izveštaj ima sa Srbijom?

SUDIJA MEJ: Niko nije tvrdio da se to odnosi na Srbiju. Radi se o razaranju i o tome govori izveštaj. Radi se o razaranju verskih i kulturnih objekata i lokacija u Bosni. Da li tu postoji neka veza sa Srbijom, može biti pitanje o kome ćemo mi morati da odlučujemo. Sigurno ne svedok.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, gospodine Ridlmajer, sad ste na kraju, da ne zaboravim samo, pomenuli da je, kako je JNA, pomenuli ste jedan neverovatan, jednu neverovatnu tvrdnju, da je JNA porušila neku, neki verski objekat u Orašju, je l' tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Tako je.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Kako znate?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Mogu da vam kažem. Ja sam intrvjuisao jednog stanovnika Orašja, ne radi se o gradu Orašje, nego o jednom selu kod Doboja, koji je iz svoje kuće, koja je preko puta džamije posmatrao to.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, dobro, znači to vam je neko ispričao tamo, inače kad kažete Orašje, ja sam se zapitao kako je moguće, za sve vreme rata Orašje su držale hrvatske snage. Nikad nisu u njemu bile srpske snage. Gospodine Ridlmajer, izveštaj koji ste izradili za potrebe gospodina Gruma ima naziv: "Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini 1992 - 1996. godina" (Destruction of Cultural Heritage in Bosnia-Herzegovina, 1992-1996), je li tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Tačno.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Pretpostavljam da sadržina treba da odgovara naslovu. Dakle, ovde se radi o uništavanju kulturne baštine u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1996. godine?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Tako je. Hteo bih samo da ispravim nešto što ste rekli u prethodnom pitanju, gde ste govorili da je Orašje bilo stalno pod kontrolom hrvatskih snaga. Postoji grad Orašje u severnoj Bosni

koji je zaista bio pod kontrolom hrvatske milicije. Međutim, ja sam govorio o selu po imenu Orašje kod Doboja koje nije bilo pod hrvatskom kontrolom.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Gospodine Ridlmajer, sad celu tu geografiju izgleda nećemo moći nikada da naučimo. Recite mi da li pravite razliku između kulturne i verske baštine? Odnosno da li pravite razliku između spomenika kulture i verskih objekata?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Te dve stvari su očigledno uzajamno povezane. Razlog zbog čega sam ja to tako formulisao je taj što postoje lokacije kulturnih objekata kulturne baštine koji nemaju veze sa verskim pitanjima, kao što je na primer istorijska arhiva i Narodna biblioteka. Međutim, takođe ima verskih lokacija koje su vrlo nedavnog porekla, očigledno predstavljaju vrednost u smislu kulture ali nisu kulturna baština na način na koji to jesu neke druge lokacije. Radi se o semantici.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Znam da veze postoje, ali sami ste rekli da su to dve stvari. Rekli ste veza postoji između te dve stvari. Da li je tačno da, da ne bi gubili vreme, da međunarodne konvencije insistiraju na zaštiti spomenika kulture, kao zajedničkog nasleđa čovečanstva, zaštiti spomenika kulture, generalno? Naravno, zaštita verskih objekata je takođe potrebna i ja nju ne sporim, ali govorim o tome da međunarodne konvencije govore o zaštiti spomenika kulture.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja ovde nisam došao kao pravni ekspert, ali bih hteo da kažem da Haška konvencija govori o kulturnoj baštini čovečanstva. Postoje, takođe, niz drugih međunarodnih konvencija koje se konkretno bave i regulišu zaštitu verskih spomenika, počev od Ženevske konvencije o ratovanju na kopnu i moru (Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War) do Ženevskih konvencija koje su usvojene posle Drugog svetskog rata i protokole koji idu uz njih. U formulacijama ovih konvencija uključeno je mnogo više stvari nego što vi tvrdite.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Gospodine Ridlmajer, naravno da niko razuman ne spori potrebu zaštita verskih objekata. Ali ja vas ovo pitam zato što vaš rad nosi naslov: "Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini", što ste napisali da bi mu dali veći značaj, a to po vama znači da verski objekti, bez izuzetka, predstavljaju spomenike kulture, što je sa stručnog stanovišta neodrživo.

SUDIJA MEJ: Ne znam šta znači ovo pitanje. U čemu je poenta. Da li kažete da su verski spomenici potcenjeni u ovom izveštaju ili nešto tako? O čemu se radi?

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ: Ne, gospodine Mej (May), ja kažem da ovaj naslov nosi, rad nosi naslov "Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini", pa pitam stručnjaka da li to znači da su verski objekti, bez izuzetka, spomenici kulture u skladu sa međunarodnim konvencijama, a ne dovodim u pitanje potrebu zaštite verskih objekata. Dakle, govorim o namernom uvećavanju značaja onoga što se ovde, što se ovde objašnjava. Jer ovde nije reč samo o spomenicima kulture.

SUDIJA MEJ: Gospodine Ridlmajer, ako možete, prokomentarišite, a onda idemo na pauzu.

SVEDOK RIDLMAJER: U redu, jedino što mogu da kažem je sledeće: pre svega, ja sam u svom izveštaju tačno naveo koji su od ovih spomenika bili zakonom zaštićeni, a podrazumeva se valjda da su kao takvi imali veliku kulturnu i istorijsku vrednost. Ja sam, takođe, naveo i koliko su stare te zgrade, tako da ako pogledate tačno ispod naslova i gledate sadržaj izveštaja, trebalo bi svima da bude jasno šta je šta.

SUDIJA MEJ: U redu. Sada idemo na pauzu od 20 minuta. Gospodine Ridlmajer, sigurno znate da ni sa kim ne treba da razgovarate o svom svedočenju dok se ono ne završi, pa ni sa predstavnicima Tužilaštva.

(pauza)

SUDIJA MEJ: Da, gospodine Najs (Nice)?

TUŽILAC NAJS: Mogu li da vam se obratim na privatnoj sednici u vezi sa jednim administrativnim pitanjem?

SUDIJA MEJ: Da, preći ćemo na privatnu sednicu.

(privatna sednica)

TUŽILAC GRUM: Časni Sude, uz vašu dozvolu ja bih se povukao, a gospodin Aga (Agha) će u ime Tužilaštva biti prisutan tokom unakrsnog ispitivanja.

SUDIJA MEJ: Gospodine Miloševiću, imate na raspolaganju sat i 15 minuta, ukoliko vam je to potrebno za ovog svedoka.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Gospodine Mej, ja sam imao samo nešto manje od 10 minuta pre pauze kao što se sećate. Gospodine Ridlmajer, iz vašeg izveštaja vidim da ste vi obradili samo 19 opština od svih opština u Bosni i Hercegovini, je l' tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, to je tačno.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A po kom ste kriterijumu izabrali baš te opštine? To je prilično manje od polovine opština u Bosni i Hercegovini.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Dobio sam početni spisak opština za koje je postojao poseban interes i takođe mi je dozvoljeno da slobodno odaberem i ostale. Ja sam odabrao dodatne opštine na osnovu različitih faktora, uključujući i takođe nastojanje da ih geografski rasporedim i da pokrijem različita područja gde je živeo mešoviti nacionalni sastav. Jasno je da u vremenu koje mi je bilo na raspolaganju nisam imao dovoljno vremena da pokrijem celu Bosnu.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dakle, nemate neki poseban kriterijum po kome ste odabrali tih 19 opština, to vam je dato kao zadatak, je l'tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: One za koje je postojalo posebno interesovanje, da, pretpostavlja se da je reč o onima za koje su se tražili dokazi.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, gospodine Ridlmajer, a recite mi da li ste bar, kad je reč o tih 19 opština, napravili precizan popis spomenika kulturne baštine u tih 19 opština.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Izvinjavam se, ne shvatam vaše pitanje. Šta mislite kada kažete potpun popis. Ja pokušavam da budem što tačniji u opisu svakog lokaliteta. Pokušavao sam da uključim svaki značajan objekat i to sam opisao u svom izvještaju. Opisao sam različite izvore koje sam imao među kojima su bili i popisi lokaliteta koje su izdale različite verske vlasti i Institut za zaštitu spomenika. Prema tome, pokušavao sam da dam što potpuniji, što tačniji spisak prije nego što sam krenuo u istraživanje.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, dakle ja ne mogu do kraja da dokučim celinu vašeg odgovora, pa da pojasnim. Da li ste, ako ste imali, dakle, kompletan popis spomenika kulturne baštine koji obuhvataju sve spomenike kulturne baštine, dakle, ne samo verske objekte, da li ste uporedili taj spisak spomenika kulturne baštine sa spiskom oštećenih i uništenih verskih objekata?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ponovo moram da kažem da ne razumem sasvim ono što želite da kažete. Da, ja sam imao spisak popisanih kulturnih spomenika, a u okviru toga su bili i verski objekti, a čini se da su verski objekti pretrpeli neporocionalna oštećenja i zbog toga oni zauzimaju veliki deo ovog istraživanja. Takođe, uzmite u obzir da Bosna i Hercegovina kao kulturni i etnički i istorijski identitet je takođe vezana verskim izborima predaka, tako da su ti verski spomenici odraz određenog kulturnog i etničkog razvoja određene etničke zajednice i zbog toga se oni pojavljuju u tako velikom stepenu kada je reč o razaranju u ovom ratu.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A koji je odnos između ukupnog broja spomenika kulturne baštine i verskih objekata koji su oštećeni?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ukupan broj spomenika kulturne baštine uključuje i veliki broj lokaliteta koje ja, recimo, nisam uključio u ovo istraživanje. Recimo, srednjevjekovna groblja, pa i različiti ostaci utvrđenja iz tog doba. Taj deo nije pretrpeo oštećenja u ovom ratu, tako da ja nisam proračunao koji je njihov procenat u ukupnoj kulturnoj baštini.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Da li vam se čini da bi bilo važno ustanoviti odnos ukupnog stanja spomenika kulturne baštine i oštećenih verskih objekata, pošto očigledno, verski objekti i spomenici kulturne baštine nisu jedna ista stvar? Mogu biti, ali ne moraju.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja sam svoje procene delom bazirao na istraživanjima obavljenim nakon rata, koje je obavio Savet Evrope i takođe Institut za zaštitu istorijskih spomenika i koji su pokrili na jedan mnogo širi način, sveobuhvatniji način, spomenike, sve spomenike, ne samo verske spomenike, a činjenica da većina ovih drugih spomenika, koji spadaju u drugu kategoriju, pored verskih, nisu pretrpeli tolika oštećenja kao verski spomenici.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: U tome i jeste suština ovoga pitanja koje sam vam na početku postavio, jer vi govorite o izveštaju koji nosi naslov

“Uništavaje kulturne baštine”, a sada sami kažete da većina spomenika kulturne baštine nisu verski spomenici, odnosno, da su većinom uništavani verski spomenici. Je li tako ili ne?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Svakako su verski objekti bili oni koji su najviše uništeni.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro. Gospodine Mej, pošto vama nije bilo jasno zašto postavljam ovo pitanje, a sada iz objašnjenja gospodina Ridlmajera vidimo, dakle, koliko je širi kompleks onoga što se naziva spomenicima kulturne baštine. Smatram ovo pitanje bitnim zato što vi kao pravnik, svakako znate, da je uzajamno uništavanje verskih objekata verska komponenta građanskog rata koji se vodi, a uništavanje spomenika kulture bi bio genocid. Prema tome, mi upravo u izveštaju gospodina Ridlmajera vidimo da je u pitanju uništavanje verskih spomenika, kao verskih objekata, kao verske komponente građanskog rata koji je tamo vođen, a ne o ovom drugom, dakle o uništavanju spomenika kulture jednog naroda. Zato sam i stavio primedbu i postavljao pitanja vezana za naslov koji se tiče uništavanja kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, a očigledno bi odgovarao naslov “Uništavanje verskih spomenika” koje su, nesumnjivo, međusobno uništavale sve tri strane. Da idemo dalje, gospodine Ridlmajer, da li je tačno da kulturnu baštinu Bosne i Hercegovine sačinjavaju spomenici kulture sva tri naroda koja žive na tom području i koja su vekovima živela na tom području, dakle, i srpskog naroda, je l’ tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Apsolutno.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Izveštaj ograničavate samo na rimokatoličke i islamske verske objekte: zbog čega?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja sam to jasno rekao tokom glavnog ispitivanja. To su bili uslovi istraživanja koje sam ja preuzeo i zbog toga sam se ograničio na to. Međutim, hteo bih da ukažem na to da u stvarima koje sam ja objavljivao i koje sam pisao, a njih sam dodao ovom izveštaju, ja sam se bavio i razaranjem srpskih pravoslavnih spomenika u Bosni i Hercegovini i takođe bi želeo da kažem da sam tokom svog istraživanja primetio u kakvom stanju su srpski pravoslavni spomenici. Zapazio sam određen stepen razaranja, posebno u seoskim područjima u Hercegovini i severozapadnoj Bosni. Međutim, činjenica je da u svim glavnim centrima koje sam ja posetio, koji su ostali pod kontrolom snaga bosanske vlade tokom rata, a to isto se ne

može reći za centre koji su bili pod kontrolom bosanskih Srba i mislim da je pogrešno pretpostaviti da postoji neka vrsta jednakosti u razaranju.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, gospodine Ridlmajer. Vi kažete da su srpski pravoslavni spomenici opstali. Evo, ja ovde imam knjigu “Iskorenjivanje Srba u Bosni i Hercegovini” i samo 1992. i 1993. godina. Dakle, ne do 1995. godine, nemam, nemam 1995. godinu, pa evo, pogledajte ako vas interesuje, to je dato i na srpskom jeziku, ćirilicom i na engleskom jeziku “Stradanje pravoslavnih verskih objekata” i onda imate jedan prilično veliki spisak, evo molim vas, pogledajte ovo, odavde gde sam otvorio i možete da stavite, molim vas, na ELMO ...

SUDIJA MEJ: Dajte svedoku da pogleda.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, upoznat sam sa ovom knjigom, a takođe mi je poznat ovaj objekat koji se vidi na grafoskopu. To je srpski pravoslavni objekat u Trnovu, a to je na putu od Sarajeva do doline Drine na istok. Imam i vlastite fotografije koje sam snimio, snimio sam tu istu crkvu 1996. godine, prošao sam kroz Trnovo prošlog leta, crkva je sada obnovljena, to je jedna od otprilike 20 takvih struktura, 20 takvih zgrada koje sam ilustrovao u svojoj knjizi i koje su ilustrovane u ovoj knjizi i kao što sam rekao, ja nemam ništa protiv toga da opisujem i da osuđujem takva razaranja, ali kao što sam rekao, to nije bio zadatak moje misije ovaj put.

SUDIJA MEJ: Pre nego što nastavimo, možete li da nam kažete koji je naslov ove knjige, ko je autor?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Naslov knjige je “Iskorenjavanje Srba u Bosni i Hercegovini”, objavljena je 1994. godine, izdavačka kuća “Rad”, a autori su Drago Jovanović, Gordana Bundalo i Miloš Govedarović. Mislim da je objavljena uz podršku srpske emigracije u Kanadi (Canada).

SUDIJA MEJ: Možda bi nam pomoglo kada biste nam rekli nešto više o tome. Vi ste rekli da ste videli ili da ste znali za 20 lokaliteta pravoslavnih objekata koji su oštećeni?

SVEDOK RIDLMAJER: Ne, ja kažem da se u ovoj knjizi govori o 20 takvih lokacija. Knjiga govori o mnogo više tema nego samo o kulturnom razaranju.

SUDIJA MEJ: Da, to vidimo. Gospodine Miloševiću, da li vi želite da svedok pogleda još neke fotografije?

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ: Još sasvim kratko, dalje od ove strane gde smo otvorili.

SUDIJA MEJ: Da, molim vas krenite sa strane koja je otvorena. Možda biste mogli da potvrdite da je zaista reč o 20 lokaliteta.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Nije reč o 20. Ima spisak sa mnogo više, a ne govorim o 20, to je svedok pomenuo 20.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Dakle, ono šta kažem je da je više navedeno ovde, ali za 20 postoje i fotografije. 20 je ilustrovano, to je ono što ja govorim.

SUDIJA MEJ: Možda možete da nam kažete koliko ih ima ukupno navedenih?

SVEDOK RIDLMAJER: Na spisku ima 68 objekata. Neki su lokaliteti koje sam ja posetio i znam na osnovu svoje posete da opis razaranja nije tačan. Nema sumnje da je ovde predstavljen jedan široki raspon oštećenja i može se dobiti jedan prosek o tome koliko ih je bilo uništeno ili razoreno, oštećeno ili razoreno tokom rata.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Molim vas da samo da prelistate na projektoru tih nekoliko stranica sa fotografijama.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Naravno. Ovo je ponovo Trnovo. Ista koju smo videli na početku. Ovo je u Lužinama, u severnoj Bosni, kapela na groblju u Posavini. Ovo je u Derventi. Ovo je još jedna kapela na groblju, ovo je parohijska crkva u Bosanskom Brodu. Dakle, to je to.

SUDIJA MEJ: Koliko vi možete da vidite, da li imate ikakav razlog da se kažete da su te fotografije netačne?

SVEDOK RIDLMAJER: Ne, nema sumnje da su fotografije tačne. Ono što ja kažem je da opis u nekim slučajevima, posebno kada je reč o lokalitetima za koje ne postoje fotografije, nije uvek tačan.

SUDIJA MEJ: Da li nam možete da navedete brojeve stranica zbog budućih referenci, da bismo znali gde se pojavljuju te fotografije.

SVEDOK RIDLMAJER: Sekcija je na strani 205, pa sve do strane 220.

SUDIJA MEJ: Da li želite da postavljate još pitanja u vezi sa ovom knjigom, gospodine Milošević?

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ: Ne, ali hteo bih da priložim te fotografije kao dokazni predmet, ali to može da se, da se napravi fotokopija pa ću vam je dati. I spisak ...

SUDIJA MEJ: Mi ćemo uvesti fotografije kao dokazni predmet pod uslovom da se kopiraju ove strane, ali uz rezervu da Tužilaštvo može da uloži prigovore na to ukoliko ima razlog za prigovore. Dakle, možemo li sada da to uradimo i da dodelimo broj dokaznog predmeta.

sekretar: Dokazni predmet Odbrane broj 157.

SUDIJA MEJ: Zamoliću Sekretarijat (Registry) da napravi kopije ovih stranica.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Vi ste rekli, ja nemam pred sobom sad knjigu, gospodine Ridlmajer, ali vi ste rekli da je tu negde 68 pobrojano objekata, je l' tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je tačno.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Činjenica je da je to 1993. godina, dakle 1992. i 1993. godina i da je to jedan vrlo parcijalan izveštaj jer rat je trajao još pune dve godine, a ni tada nisu raspolagali svim podacima. Dakle, imate li predstavu o broju objekata kulturne baštine i verskih objekata Srba, uništenih u Bosni i Hercegovini?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Kao što sam već rekao, nisam radio sistematsko istraživanje. Svestan sam toga da je bilo srpskih crkava koje su

uništene u poslednjim godinama rata i video sam neke od njih u selima, na primer blizu Sanskog Mosta. To nije veliki broj, ali crkve su definitivno bile spaljene. Ali bih mogao da pretpostavim da se ukupan broj udvostručio, ali ne više od toga.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro o tome ćemo imati vremena da, da izvedemo dokaze ali evo na primer u toj knjizi pod brojem 1 je stari manastir Žitomislići. Sticajem okolnosti eto on stavljen tu u toj knjizi pod brojem 1. Vi se sećate da ste napisali, ja imam ovde zapisno "Značaj istorije i razaranje manastira i kompleksa Žitomislić" (On the History, Significance, and Destruction of the Zitomislići Monastery Complex), vi ste napisali, Andreaš Ridlmajer.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, ja jesam napisao kratak rad o tome. Kratak članak.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Da li se sećate na primer, vi kažete u njemu: "U julu 1992. godine ekspedicija Hrvatskog veća odbrane je krenula iz Međugorja na popularno hodočašće, mesto hodočašća gde se pojavila vizija device Marije"?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Sećam se tog citata, ali to nije sa tog dela veb sajta na kome sam pisao.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, jesu to vaše reči, vi kažete: "Te snage je navodno pratio doktor Vlado Palamento"?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Kao što sam rekao, to nije moj deo tog članka, to je deo članka koji je napisao neko drugi. Istorijski značaj i ostalo se nalazi na istom veb sajtu. Ali, da se ne bismo pogubili u detaljima, mogu da vam kažem da ja ne sporim činjenicu da je manastir u Žitomisliću uništen, da je to uradio HVO, hrvatska milicija 1992. godine i o tome sam pisao ne samo na ovom veb sajtu već i u nekoliko drugih članaka koji su pridodati mom izveštaju. To je možda jedini, najznačajniji lokalitet, odnosno pravoslavni objekat koji je uništen u Bosni tokom rata.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A dobro, jesu li ovo vaše reči ili bar da li je tačno: "HVO je napao srpski manastir u Žitomislićima ubijajući sveštenike i razarajući ovo staro sveto mesto. HVO odbija da bilo kome pruži pristup starom manastirskom kompleksu"?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja ne sporim taj tekst, međutim nisam ja napisao to. Ja sam napisao onaj odeljak o istoriji.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, ovde ima i uokvireno "*On the history, Značaj i uništavanje Žitomislića*", napisao Andraš Ridlmajer". Ne sporite da je ovo tačno što sam pročitao?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Tako je.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ: Evo, možete to da stavite, ne morate na ELMO, ali možete da stavite kao dokazni predmet. Samo ovu stranu 4.

SUDIJA MEJ: Dajte prvo da pogledamo šta je to. Pokažite prvo to svedoku da on može to da identifikuje.

SVEDOK RIDLMAJER: Kao što vidite, ovaj odeljak koji ste vi obeležili markerom je napisao Majkl Sels (Michael Sells), a na sledećoj strani je naslov mog odeljka. To, znači, nisu moje reči.

SUDIJA MEJ: Recite nam šta je to?

SVEDOK RIDLMAJER: Majkl Sels koji je profesor u Haberdord koledžu (Haberdord College) u SAD-u je napravio internet stranu posvećenu raznim kulturnim lokalitetima u Bosni koji su uništeni tokom rata. Jedna strana posvećena je Žitomisliću. Ja sam pomagao u prikupljanju fotografija i napravio kratak istorijski apstrakt za ovu internet stranu. Ono što je čitao gospodin Milošević je deo uvoda Majkla Selsa. Odeljak o istoriji nalazi se dalje u knjizi i nije na ovoj strani.

SUDIJA MEJ: Hvala. Uvešćemo to u spis.

sekretar: Dokazni predmet Odbrane broj 158.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Gospodine Ridlmajer, ako ne celokupna, onda bar delimična saznanja o uništavanju verskih objekata koji pripadaju srpskom narodu, ali i, kao što vidim i pisali ste nešto o tome, ali ništa od toga vi niste uneli u ovaj svoj izveštaj. Kako to objašnjavate?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Mislim da sam već objasnio. To nije ulazilo u moj mandat.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Jasno je, mislim. Gospodin Grum, odnosno njegova strana tražila je isključivo, dakle, muslimanske i katoličke verske objekte koji su oštećeni ili uništeni, je l' tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Moj mandat je bio da ispitam, da se ispitaju verska i kulturna baština nesrpskih zajednica u tim dotičnim opštinama.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Kad kažete "nesrpskim", znači vaš mandat je da isključite štetu na srpskim verskim objektima i spomenicima kulturne baštine koji ...

SUDIJA MEJ: Svedok je već odgovorio. On je objasnio svoj stav. Njemu je dato u zadatak da obradi one predmete koje je obradio. Ne znam da li on još nešto može da vam odgovori. Ne, nije svedočio o srpskom delu razaranja, tačnije o razaranju na srpskoj strani. Nije se tražilo to od njega.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ: Da, da, ali gospodin Ridlmajer upravo svedoči da je njegov mandat bio da isključi srpske verske objekte koji su uništeni ili oštećeni.

SUDIJA MEJ: Tako je, tako je, zbog toga što to možda nije relevantno za optužbe koje su iznesene pred vas.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Gospodine Mej, vrlo dobro. Dobro, da li vaše istraživanje, gospodine Ridlmajer, upravo ukazuje na činjenicu da je u toku rata na području Bosne i Hercegovine došlo do međusobnog uništavanja verskih objekata zaraćenih strana?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Možete li da ponovite pitanje, molim vas?

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Da li, dakle, celo vaše istraživanje ukazuje na to da je i toku rata u Bosni i Hercegovini došlo do međusobnog uništavanja verskih objekata zaraćenih strana?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Odgovor je sledeći: da, bilo je nekih elemenata razaranja u stilu milo za drago, međutim nije se sve dešavalo podjednako na obe strane, niti se dešavalo istovremeno. Kao što sam već objasnio u područjima koje su držale bosansko-srpske snage tokom rata, skoro je potpuno uništeno i uklonjeno sve ne-srpsko, bilo da se radi o

katoličkim crkvama ili muslimanskim džamijama, dok je u područjima koje su držale bosansko-muslimanske snage, naročito u velikim gradskim centrima, pravoslavne crkve su ostale uglavnom netaknute. U nekim mestima, gde je bilo napada na srpske pravoslavne crkve, skoro uvek se radilo o seoskim naseljima i skoro uvek pred kraj rata. Osim toga, u ranim fazama rata, naročito u Hercegovini, u nekom stepenu regiona posavine u severnoj Bosni, hrvatske snage, samoorganizovani Hrvati van napada srpskih snaga su napadali na pravoslavne crkve. Ja sam to video i dokumentovao ovde, ali ne u ovom izveštaju.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, gospodine Ridlmajer, vidim da niste u ovom izveštaju, pošto ste vi selektivno ograničili istraživanje samo na 19 opština, a da li vi govorite o dve strane, a jedno vreme rata je, nesumnjivo, bilo tri strane. Da li vi imate bilo kakva saznanja ili podatke i da li ste se uopšte bavili pitanjem koliko je na primer katoličkih crkava uništeno od strane muslimanskih snaga ili koliko je muslimanskih verskih objekata uništeno od hrvatskih snaga? Da li ste uopšte razmatrali ta pitanja, prikupljali podatke i pravili bilo kakvu analizu?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja sam svestan da je bilo ovakvog razaranja 1993. i 1994. godine tokom sukoba između hrvatskih i muslimanskih snaga. Međutim, 19 opština koje sam ja izučavao, ni jedna opština nije spadala u područja gde se to dešavalo. I zbog toga ja ne mogu ništa da kažem o tome. Ništa iz ličnog iskustva, ništa iz mojih ličnih saznanja. Ne znam da li sam vam odgovorio.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, jeste mi odgovorili ustvari da posmatrate parcijalno samo jedan deo koji se može pripisati srpskoj strani. A recite mi molim vas, za ovih 19 opština, da li ste pre nego što ste pristupili istraživačkom radu, pokušali da utvrdite tačno koji su sve spomenici kulture postojali na svakoj od ovih pojedinačnih opština pre započinjanja ratnih dejstava?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. Imao sam razne spiskove iz publikacija na republičkom nivou, nadležnih tela, verskih zajednica iz katoličke crkve i islamske zajednice u vezi verskih objekata koji nisu pod zaštitom i nisu na spiskovima. Tako da je odgovor, da, imao sam prilično dobru predstavu o tome šta je postojalo pre rata.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Vi govorite ponovo o verskim objektima, ali sobzirom da smo konstatovali razliku između spomenika kulture i verskih objekata koji se ne poklapaju, bar ne uvek, da li ste pokušali da utvrdite odnos između spomenika kulture i verskih objekata na svakoj od ovih pojedinih opština?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Mislim da smo već govorili o ovome, ali ako pogledate moj izveštaj videćete da sam pažljivo napravio popis, navodeći tačno koji spomenici su bili pod zaštitom koji nisu, takođe sam razbio taj spisak prema starosti spomenika, jer nije uvek slučaj da je spomenik koji je star, istovremeno i pod zaštitom. Međutim, nemam spisak po opštinama. Ako budete koristili moju bazu podataka verovatno ćete to sami moći da ustanovite. Ako imate odštampanu moju bazu podataka onda ćete videti kolonu gde je navedeno da li je neki spomenik pod pravnom zaštitom kao takav.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, ali da li je, dakle, nesporno da je razlika između kulturne i verske baštine suštinske prirode?

SUDIJA MEJ: Ne. Ne. Ovo smo već prošli. Dajte da krenemo na nešto drugo.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Vi u tački 21, ona nosi naslov "Oštećenje islamske arhitektonske baštine" (Damage to Islamic Architectural Heritage) navodite da je od 277 džamija u 19 opština u kojima je sprovedeno istraživanje, 71 džamija bila registrovana kao spomenik kulture pod zaštitom države, odnosno, kao spomenik kulture.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Tako je. Ima 71 džamija u mom izveštaju.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, da li to znači da u ukupnoj masi oštećenih islamskih verskih objekata spomenici kulture čine 25,63 posto, pa sobzirom na naslov vašeg istraživanja, on se može odnositi samo na jednu četvrtinu objekata koje obrađujete u svom izveštaju, je l' tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ako definišete kulturni spomenik kao spomenik koji je specijalno stavljen pod zaštitu onda, da. Ako gledamo u širem smislu, onda ne. Takođe ćete primetiti da od ovih džamija 161 potiče iz austrougarskog ili turskog vremena, tako da imaju vrednost kao spomenici čisto zbog toga što su drevni, da li su pod zaštitom ili ne.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, da li je onda tačno da u Bosni i Hercegovini nije bilo širokog, rasprostranjenog i sistematičnog uništavanja kulturne baštine, već međusobnog, što je naravno takođe bez opravdanja, međusobnog oštećenja i uništavanja verskih objekata? Je l' tako, gospodine Ridlmajer?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja se ne slažem, uz dužno poštovanje. Pre svega, kulturna baština uključuje i verske spomenike i jeste bilo je širokog i sistematskog razaranja ovih objekata i to sistematsko razaranja bilo je najžešće u područjima koje su kontrolisale snage bosanskih Srba, koji su namerno na objekte nesrpskih zajednica, nacionalnih grupa, tako da jeste, tačno je. Ako proširite ovaj uzorak i uključite u njega sve lokacije pod zaštitom, mnogi od tih lokaliteta su arheološke vrednosti, ne bi bilo posebnog razloga ili ne bi bilo posebno lako da se cilja na arheološki lokalitet. Ja verujem, međutim, da se ovde radi ne samo o zgradama već i o njihovoj povezanosti sa određenom grupom koja je izdvojena radi progona i proganjanja i zbog toga vrednost tog lokaliteta ne sastoji se samo u karakteristikama lokaliteta ili drevnosti.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Ne razumem vaše objašnjenje gospodine Ridlmajer. Je l' tačno da ste vi bibliograf programa za islamsku arhitekturu "Aga Kan" (Aga Khan) pri univerzitetu na Harvardu (Harvard University)?

prevodioci: Molimo optuženog da ponovi, prevodioc nije čuo.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Gospodine Ridlmajer, da li ste vi, pitam vas da li je tačno, da li ste vi bibliograf programa za islamsku arhitekturu "Aga Kan" pri univerzitetu na Harvardu?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je tačno.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Pretpostavljam da u okviru tog programa raspolazete i određenim dokumentacionim centrom. Ko finansira taj program?

SUDIJA MEJ: Kako je ovo relevantno?

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ: Relevantno je, gospodine Mej, zbog, po meni očigledne pristrasnosti veštaka u pogledu njegove profesionalne orijentacije

i zaposlenja kada je reč o muslimanskim verskim objektima. Uostalom to i sam izveštaj pokazuje.

SUDIJA MEJ: Gospodine Ridlmajer, tvrdi se da ste vi pristrasni i to da ste više na strani Muslimana i da vam je više stalo do muslimanskih verskih objekata.

SVEDOK RIDLMAJER: Ja sam pristrasan u smislu da sam pristrasan protiv razaranja bilo kakvih verskih objekata bilo koje vrste. Što se tiče mog zaposlenja, mene zapošljava harvardski univerzitet, međutim, ja ovde nastupam u ličnom svojstvu. Ovaj program koji je optuženi pomenuo je jedan od programa koje finansira zadužbina. Ova zadužbina koja postoji 25 godina, dala je konkretnu donaciju da se uvede katedra za islamsku arhitekturu i od tih para je napravljen dokumentacioni centar kome sam ja na čelu od 1985. godine. To govori nešto o mojoj specijalizaciji i profesionalizmu, kao čoveka koji se bavi umetničkom dokumentacijom, međutim, nema nikakve veze s tim da li ja mogu biti objektivan ovde u kontekstu izveštaja kao što je ovaj. To samo govori o mojim kvalifikacijama.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, gospodine Ridlmajer, pretpostavljam da je svaki civilizovan čovek protiv uništavanja verskih objekata i to ne mora da ima veze sa nekakvom stručnošću i kvalifikacijom za spomenike kulture. Vi ste naveli jedan primer da su neki, kako ste ih vi nazvali, dobri Srbi zaštitili arhivu jednog, jedne katoličke crkve, koliko sam vas razumeo?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. Taj izraz je upotrebio župnik u Doboju, koji je rekao, "dobri ljudi, mesni Srbi" su po njegovoj molbi sklonili arhive katoličke crkve, posle prvog napada.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A dobro, ja sam dobio podatke o tome da je rukovodstvo Republike Srpske više puta i strogo zabranjivalo oštećenja, napade ili uništavanje verskih objekata. Dakle, da li vi imate bilo kakav podatak o tome, bilo kakav primer o tome?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Nemam nikakvih podataka o tome, ali moram da kažem da su oni to, ako su oni to zaista uradili, mora da su bili jako neefikasni u tome, sudeći po tragovima na terenu i dokazima koje imamo tamo.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Tu su bile neefikasne, koliko ja vidim, sve tri strane, ali evo među mnogima koje ćemo verovatno moći da nađemo, evo ja imam ovde fotokopiju naredbe predsednika Republike Srpske, Radovana Karadžića koja je poslata raznim centrima, ova konkretno na Ministarstvo unutrašnjih poslova, na ruke ministra Adžić Ratka: "Na osnovu člana 80 Ustava Republike Srpske, a po ukazanoj potrebi naređujem da se putem centra službi bezbednosti Banja Luka pojačanim patrolama obezbede svi verski objekti u tom gradu i okolini i zaštite od učestalih terorističkih akcija. Naredbe izvršiti odmah i o preduzetim merama me izvestiti". Evo možete to da stavite na ELMO. Dakle to je, on to kvalifikuje kao teroristički napad, to što se bilo desilo u Banja Luci i naređuje da centar bezbednosti zaštiti sve verske objekte, a to se odnosilo i na druge opštine, ali ne možemo sada da...

SUDIJA MEJ: Pre nego što to uđe u dokazni materijal, na kom je to jeziku, gospodine Miloševiću? Je li to u originalu?

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ: Da, da, na srpskom jeziku je...

SUDIJA MEJ: Onda nema smisla da stavljamo na grafoskop. Označićemo radi identifikacije. Možete li možda, gospodine Ridlmajer, samo da pogledate. Sačekajte trenutak. Samo potvrdite da tu piše ono što optuženi kaže da piše.

SVEDOK RIDLMAJER: Samo ako preletim pogledom. Izgleda da je tako.

SUDIJA MEJ: Označićemo to radi identifikacije dok se ne prevede.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ: Gospodine Mej, koliko ja znam, gospodin Ridlmajer govori srpski. Je li tako, gospodine Ridlmajer?

SUDIJA MEJ: Da, on je to već uradio. Označite radi identifikacije.

sekretar: Dokazni predmet odbrane broj 159.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Ja nastojim da maksimalno ubrzam, gospodine Ridlmajer, ispitivanje. Recite mi, vi govorite u svom izveštaju da

je komisija za zaštitu nacionalnih spomenika u Bosni i Hercegovini osnovana Dejtonskim sporazumom i to njegovim aneksom 8, je l' tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Tako je.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A da li je tačno da je ta komisija osnovana pod okriljem i uz administrativnu podršku UNESCO-a i da je u tom smislu radila od 1996. godine do 2000. godine?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Osnovana je uz učešće predstavnika UNESCO-a, radilo se o mešovitoj grupi gde je bilo i predstavnika Veća za ljudska prava, to je bilo jedno od dva tela koje je predviđena Dejtonskim sporazumom i trebalo je da bude nadležno za celu Bosnu i Hercegovinu, kao i Veće za ljudska prava, u njemu su bili i lokalni i međunarodni predstavnici. Sada ona radi pod nadzorom zajedničkog Predsedništva Bosne i Hercegovine.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A je li tačno da je u njenom radu, kad kažem njenom, mislim na tu komisiju, od početka učestvovao i republički Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa Republike Srpske i dostavljao istorijsku, tehničku i foto-dokumentaciju koju je posedovao?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja nisam upoznat sa debatama u toj komisiji koje nikad nisu objavljene. Ta komisija ne objavljuje transkripte svog rada, međutim, znam da je jedan predstavnik imenovan iz Republike Srpske, kao i iz Federacije.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A je li tačno da je odredbom 8, aneksa 8, Dejtonskog sporazuma kao okvirnog sporazuma u isključivoj nadležnosti te komisije bilo donošenje odluka o proglašenju određenih pokretnosti ili nepokretnosti nacionalnim spomenicima u Bosni i Hercegovini?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je bio njen mandat. A glavni zadatak komisije, tokom prvih godina njenog postojanja, bio je da sastavi spisak takozvanih nacionalnih spomenika.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, da li vam je poznato da je ovaj republički Zavod za zaštitu spomenika Republike Srpske, koji sam pomenuo, u izradi predloga za uvrštavanje na listu nacionalnih spomenika, koristio metodologiju koja je podrazumevala da svaki predlog mora da bude praćen osnovnim podacima o dobru, kao što su podaci o lokaciji i istorijski podaci,

valorizacija, foto i tehnička dokumentacija, kad je to moguće i tako dalje, dakle, metodologija koja je bila propisana?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Kao što sam rekao, ja nisam zaista upoznat, nemam pristup radu komisije za spomenike nacionalnog značaja. Rasprave u toj komisiji nisu javne i transkripti se ne objavljuju.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A je li vi kažete da su vam transkripti bili nedostupni? Jeste pokušavali da do njih dođete? To vam neko nije dao?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Odgovor je potvrđan. Ja sam pokušao da ih dobijem i oni nisu bili javni, tako da nisam mogao da ih dobijem.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Ko je odbio da vam da to? To pripada...

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Nisam podnosio zvaničan zahtev. Samo sam se raspitivao i dobio sam odgovor da to nije u javnom domenu.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A dobro, da li vam je poznato da je rad komisije prekinut u trenutku kad se na njoj nalazilo, po mojim podacima, 777 spomenika?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Kao što sam rekao, nisam upoznat sa radom komisije zbog razloga koje sam već naveo.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A dobro, da li bar znate ko je sačinjavao komisiju, pored dvojice međunarodnih predstavnika koliko ja podacima raspoložem, predstavnik muslimanske strane koji se zove Rizvanbegović, predstavnik hrvatske strane koji se zove Palameta, koji je pomenut u vezi sa uništenjem Žitomislića u onom tekstu koji smo malo pre pomenuli, jer je stručnjak, kao i predstavnici srpske strane Bradar i Rašuo. Da li se sećate bar, da li imate saznanje i o sastavu te komisije? Dva predstavnika međunarodne zajednice, jedan Musliman, jedan Hrvat i dva Srbina.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Znam da je to bio sastav komisije po nacionalnoj strukturi, ali ne sećam se imena, međutim, nemam nikakvog razloga da sumnjam u to da su imena koja ste vi pomenuli, imena ljudi koji su bili članovi komisije.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Pa, vi ste videli u tekstu koji ste pročitali na onoj stranici gde se nalazi i naslov vašeg rada o istorijskom značaju Žitomislića, da je sa pripadnicima HVO prilikom tog rušilačkog pohoda

bio upravo i taj doktor Vlado Palameta, istoričar umetnosti iz Stoca koji je postao član te komisije. Imate li razloga da sumnjate u one činjenice koje su navedene, koje ste pročitali i ovu informaciju o njegovom članstvu u toj komisiji?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja ne sumnjam da je on bio član komisije. Kada je reč o njegovom učešću u razaranju Žitomislića, znam da se to tvrdilo u to vreme, znalo se da je on bio tesno povezan sa Matom Bobanom i vladajućom klikom u hrvatskoj nacionalističkoj paradržavi u to vreme. Moguće da je on zaista bio odgovoran za to, ali ja nemam nikakvih dokaza za to.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A recite mi, da li smatrate da neko ko je učestvovao u spravljanju sa zemljom jednog takvog manastira, čija je crkva podignuta...

SUDIJA MEJ: Stanite. On ne može, ne može to da komentariše.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A dobro, da li ta činjenica dovodi u sumnju rad i rezultate rada komisije?

SUDIJA MEJ: Ne, ne. To nije na ovom svedoku.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, a da li vi, gospodine Ridlmajer, bilo šta u svom radu zasnivate na podacima koje je prikupljala ta komisija?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ne. Kao što sam vam rekao, nisam imao pristup dokumentaciji ove komisije.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dakle, uopšte nemate ništa od rada te komisije, kao izvor svojih podataka?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ne.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Da li je, sobzirom da je njen rad stao na 777 spomenika kulturne baštine, taj rad obuhvatio nešto širu listu od ovoga posla kojim ste se vi bavili?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Pretpostavljam da je komisija pokrila celu teritoriju Bosne i Hercegovine, a ne samo 19 opština koje su bile predmet mog istraživanja. Ali pored toga, pretpostavljam, da je ona razmatrala mnogo širi raspon lokaliteta, uključujući i arheološke lokalitete.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, gospodine Ridlmajer, recite mi, pošto na strani 8, u četvrtom pasusu vašeg izveštaja navodite da je član vašeg istraživačkog tima bio i profesor doktor Hamid Hamidović, dekan Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, bivši direktor Zavoda za zaštitu kulturno-istorijske i prirodne baštine Bosne i Hercegovine, je l' tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Tačno.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Je li tačno da je on smenjen sa položaja direktora Zavoda?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Jeste. On je sada dekan Arhitektonskog fakulteta.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A da li je tačno da je razlog za njegovu smenu bio što nije odobrio konzervatorske radove u Zavali u Popovom polju na području Bosne i Hercegovine?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ne znam ništa o tome.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, da li bi takav jedan postupak, evo pod pretpostavkom da je tačno, bio smatran diskriminatorskim i neobjektivnim?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Kao što sam već rekao, ne znam zašto se on možda nije slagao sa tim projektom, ako je to zaista tako, možda je imao profesionalne razloge za to. Takođe znam da je posao restauracije u Zavali u toku.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: To nije, naravno, njegova zasluga. A recite mi, molim vas, da li je tačno da su i neka nadležna međunarodna tela, kao na primer Komitet za kulturno nasleđe Saveta Evrope, sačinila svoje izveštaje u kojima su zabeleženi podaci o stradanju kulturnih dobara i objekata bosanskih Srba?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Istraživanje Saveta Evrope, čiji je rezultat bio izveštaj pod naslovom "Akcioni plan" koji se citira u mom izveštaju ovde, samo da pogledam, trenutak, imam dodatak u kom se navode izvori i pod 1, tačka 2, navodi se Savet Evrope. Oni su radili istraživanje u saradnji sa vlastima u oba entiteta u Bosni 1997. i 1998. godine i u martu 1999. godine su objavili izveštaj koji se zove "Konkretni akcioni plan za Bosnu i Hercegovinu – preliminarna faza". Njihov prvobitni projekat je bio da se pokriju svi navedeni spomenici u Bosni i Hercegovini koji su na bilo koji

način opisani, međutim, iz mnogih razloga oni nisu mogli da ostvare taj cilj u nekim opštinama, jer im je bilo teško da ostvare pristup i iz drugih razloga. Ja sam opisao taj projekat, jer sam ga koristio kao jedan od svojih izvora i takođe sam ukazao na njegove vrednosti, ali i nedostatke u vezi s tim i ostajem pri tome.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, ako ste opisali projekat kao jedan od svojih izvora, da li ste iz razloga koje ste već objasnili iz tog projekta izostavili sve ono šta pripada kulturnoj baštini Srba?

SUDIJA MEJ: Time smo se već bavili. Ovo je sad samo gubitak vremena. Molim vas, pređite na sledeće pitanje.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, gospodine Ridlmajer, da li je tačno da vaš izveštaj ima jasan diskriminatorски i selektivan pristup temi? “Uništavanje kuturne baštine Bosne i Hercegovine” je naslov, a ograničavate se samo na dve etničke grupacije u Bosni i Hercegovini?

SUDIJA MEJ: Ne, već ste ga pitali o pristrasnosti i on je dao svoj odgovor. Mnogo ste ga pitali o razaranju srpskih crkava i on vam je dao odgovor na to. Sad imate još 15 minuta, ako i toliko, koji su vam ostali na raspolaganju i bilo bi dobro da to vreme korisno upotrebite za pitanja ukoliko ih imate.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Imam dovoljno pitanja čak i za nešto više vremena, ali pošto kažete da sam ga mnogo pitao o srpskim crkvama, pitao sam ga vrlo malo o srpskim crkvama, tek ću da pitam, nemam vremena. A, gospodine Ridlmajer, da li je tačno da ste vi izvršili neposredan uvid na licu mesta samo nešto više od polovine objekata o kojima govorite u svom izveštaju?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: 60 posto.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dakle, za više od 40 posto objekata koristili ste druge izvore? Je li to tačno?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Tačno.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Koje druge izvore?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Naveo sam ih u svom izveštaju. Imam dodatak u kome je to detaljno navedeno. Ako želite ja to mogu da pročitam

ali ne vidim zašto bi to bilo korisno. Ono šta mogu da kažem je da nisam koristio ni jednu informaciju koja nije bila potkrepljena fotografijama i ako je moguće potkrepljena i drugim ili čak trećim nezavisnim izvorom da bi se verifikovala. Ograničio sam se na izvore koje sam smatrao pouzdanim.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Recite mi, gospodine Ridlmajer, da li se i nedovršeni objekti mogu smatrati verskim objektima, a pogotovu kulturnim dobrima?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Nedovršeni objekat, ako je reč o verskom objektu je onda verski lokalitet. Ako odete na to mesto i tražite crkvu ili džamiju onda u to uključujete i svaku građevinu te vrste na koju biste mogli da naiđete. Dakle, odgovor je da i nedovršeni objekat je verski lokalitet. Nije aktivni verski objekat i ja sam to naznačio u svojoj studiji, pokazujući da postoje neaktivni objekti, misleći pod tim da džamija ili crkva tek treba da budu posvećene. Ili recimo u slučaju džamije u Nevesinju koja nije korišćena od Drugog svetskog rata, ovi konkretni objekti su izbegli razaranja čak i ako su bili u područjima druge etničke, odnosno, verske skupine, dok su drugi objekti, drugi verski objekti tu bili oštećeni ili razoreni. Ja sam ih, dakle, uključivao u svoje istraživanje.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Stavljam na stranu to da apsolutno ne može se naći ni jedna reč opravdanja za uništavanje bilo čijih verskih objekata ali pitam vas kao stručnjaka, je li se taj nedovršeni objekat može smatrati kulturnim dobrom, bez obzira na njegovu zamišljenu nameru?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ako definišete kulturni spomenik kao spomenik pod zaštitom, ja ne znam da je ijedna nedovršena zgrada bila tako određena.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, dobro, gospodine Ridlmajer. Da li ste, pošto ste imali u vidu, bez obzira što vam to nije bio zadatak, pošto ste intelektualac, stručnjak, saznali ste okolnosti i događaje, iako niste obuhvatili iz razloga koje ste objasnili, ništa os srpskih verskih objekata ili spomenika kulture, pitam vas, dakle, stavljajući to na stranu, da li ste imali u vidu hronologiju destrukcije? Bilo kakvu hronologiju destrukcije?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da i koliko god je to bilo moguće. Prvo želim da kažem da sam ja posetio te lokalitete nakon rata. Prema tome, nisam mogao samo na osnovu gledanja tog objekta da procenim kada je uništen. Ono šta sam pokušavao da uradim, koliko god je bilo moguće, je

da dođem do informacija, da dođem do izveštaja u medijima koji su tada objavljeni u to vreme i do drugih informacija koje bi mogle da ukažu na to kada je taj konkretni objekat bio oštećen ili uništen. Ja nisam radio analizu za ovaj izvještaj, ali prolazeći kroz svoje istraživanje i svoj rad, a to sam uradio bezbroj puta, došao sam do jednog opšteg zaključka da je velika većina razorenih džamija i katoličkih crkava pretrpela to oštećenje u prvoj godini, odnosno u prvih godinu i po dana nakon početka rata. U većini mesta to se desilo otprilike u isto vreme, kada je došlo do prisilnog proterivanja manjinskog stanovništva. U nekim slučajevima to se dešavalo nakon što su ljudi proterani, oni su rekli da kad su odlazili džamija ili crkava je još bila tamo. Međutim, kada su se vratili posle rata više ih nije bilo. Pošto ste me to pitali, kada je reč o srpskim pravoslavnim crkvama, mogao sam da otkrijem dve faze koje su se izgleda dešavale u prilično ograničenim područjima, uglavnom u dolini Neretve, u Hercegovini, na jugu i u posavinskom regionu na severu, gde je došlo do borbi između snaga bosanskih Srba i hrvatskih snaga. Bilo je dosta, takozvanih, recipročnih napada, kako ste ih vi nazvali, mnogi od njih su se desili oko kapela na grobljima, koja su obično bila blizu linije fronta. U svakom slučaju, spektakularnije razaranja se desilo sa važnim spomenicima kao što su Žitomislići ili srpska crkva u Mostaru, međutim, nije bilo široko rasprostranjenih napada na srpske crkve u drugim delovima Bosne. Uglavnom je bila reč o izolovanim događajima kao što je reč o crkvi u Trnovu, koju ste pokazali, a na samom kraju rata, u završnim sedmicama rata, posebno u zapadnoj Bosni kako se raspadao vojni front, srpski vojni front i hrvatske i muslimanske snage napredovale, bilo je paljenja srpskih seoskih crkava u zapadnoj i severozapadnoj Bosni i video sam neke od njih, a ono što je tu značajno je da to nisu ni na koji način bila opšta događanja i nisu se događala u glavnim centrima. Na primer, u centru Ključa, katolička crkva i džamija su bile uništene u vreme srpske okupacije, međutim, kada su hrvatske i muslimanske snage ponovo zauzele grad, srpska crkva je ostala netaknuta. Slično se desilo i u Bosanskoj Krupi koju smo ranije prikazali u okviru dokaznog predmeta.

SUDIJA MEJ: Vreme je za pauzu, sada ćemo da napravimo pauzu. Gospodine Miloševiću, imate još 10 minuta za unakrsno ispitivanje.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ: Mogu li da dobijem još malo vremena?

SUDIJA MEJ: Razmotrićemo to pitanje. Pauza od 20 minuta.

(pauza)

SUDIJA MEJ: Gospodine Miloševiću, imate na raspolaganju još 15 minuta, dakle, četvrt sata.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ: To znači ukupno 25 minuta.

SUDIJA MEJ: Nismo vas čuli.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ: Je l' to znači ukupno 25 minuta?

SUDIJA MEJ: Ne, ukupno 15 minuta. Četvrt sata. Da.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Gospodine Ridlmajer, da pokušamo nešto brže da pređemo preko nekoliko pitanja. Dakle, nesumnjivo hronologiju i vi smatrate relevantnim, relevantnom činjenicom. Da?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, da li vam je poznato kad govorite o uništenju džamije u Grapskoj, da je u tom mestu postojala i srpska pravoslavna crkva i da je do uništenja džamije došlo nakon što je srpska pravoslavna crkva teško oštećena? Je l' vam to poznato?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da li mogu da proverim, da pogledam svoju bazu podataka, molim vas? Taj objekat u Grapskoj, to je lokalitet koji ja nisam lično posetio, tako da ne znam šta se nalazi u okolini. Imam samo foto-dokumentaciju o tom lokalitetu, nemam nikakve informacije.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro ako nemate informacije da li vam je poznato da su u Saborna crkva i mitropolija u Mostaru, pa onda manastir Žitomislići, pa crkve u Klepcima, pa crkva Uspenja Bogorodičnog u Derventi, crkve uspenja i tako dalje, uništene miniranjem u junu 1992. godine, gotovo godinu dana pre nego što su uništene ili oštećene džamije i katoličke crkve? Da li vam je to poznato?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Mostar nije bio među opštinama u mom istraživanju ali, ustvari, znam za razaranje džamije i katoličke crkve u Mostaru, a do toga je došlo pre juna 1992. godine, dakle tokom aprila i maja, kada je JNA postavila opsadu na Mostar i to je na široko dokumen-

tovano i video sam mnogo fotografija uništene baštine u Mostaru. Gotovo sve džamije i obe katoličke crkve u Mostaru su uništene tokom te opsade.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Po mojim podacima i u Mostaru i u Klepcima i u Derventi i tako dalje, crkve su uništene pre nego što je došlo do uništenja džamija i katoličkih crkava, ali vi imate druge podatke, očigledno. Mislim, da li je jasno da je pitanje revanšizma u uslovima rata koji ima i tu svoju versku komponentu nešto što povlači jedno drugo?

SUDIJA MEJ: Nije na svedoku da odgovori na to pitanje.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Na strani 15 vašeg izveštaja navodite određene rimokatoličke crkve koje su neoštećene ili koje su pretrpele manja oštećenja, je l' tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Zašto tu niste naveli i župnu crkvu u Banja Luci, katoličke crkve u Rogatici, Trebinju, Palama koje nisu oštećene, već naprotiv, sačuvane od strane Srba?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Pominjem župnu crkvu u Banja Luci, dok Trebinje i Pale nisu među opštinama u kojima sam obavljao svoja istraživanja.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Ni Rogatica, ni Trebinje, ni Pale?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Rogatica takođe nije bila među opštinama u ovom istraživanju.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro. Vi na strani 10 svoga izveštaja u prvom pasusu navodite da je moguće da su oni koji su rušili džamije postupali po nekom spisku, je l' to tvrdite?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja samo sugerišem da je to jedan od zaključaka do kojih može da se dođe na osnovu činjenice da: pod broj 1, razaranje džamija u određenim područjima je bilo prilično iscrpno, a ostavljene su na miru samo nedovršene džamije, drugi razlog zbog kojeg se može doći do tog zaključka je sledeći; razaranje džamija je često bilo uz upotrebu eksploziva i ja pretpostavljam da u ratno vreme posedovanje eksploziva i znanje kako da se koristi eksploziv i takođe, prisustvo ljudi koji znaju kako da rade sa eksplozivom, zahteva barem pristanak vlasti koje kontrolišu to

područje. Takođe, razaranje u mnogim područjima, posebno u gradskim područjima, dešavalo se u vreme policijskog sata. Ponovo, teško je verovati da je to nekakva spontana aktivnost nekoga.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: U redu, gospodine Ridlmajer, samo da štedimo vreme. A da li smatrate da su i druge dve strane koje su rušile i međusobno crkve a i, znači i muslimanske i katoličke, a i srpske pravoslavne, takođe postupale po nekom spisku?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Kao što sam jasno rekao, recipročno razaranje seoskih crkava i džamija u muslimansko-hrvatskom sukobu 1993. i 1994. godine, nije bilo fokus ovog istraživanja. Ja nisam posetio ni jednu opštinu u kojoj je došlo do takvih borbi i nemam podataka na koje bi se oslanjao. Da li su ljudi delovali na osnovu spiskova – ne znam, ali mogu da prosudim na osnovu činjenice da to verovatno nije bila raširena politika kao što je na primer u Sarajevu ili Tuzli, čak i Zenici, katoličke i pravoslavne crkve su opstale, a to svakako nije slučaj sa katoličkim crkvama i džamijama u većini gradova u Republici Srpskoj.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, ali smo naveli i neke gradove, a i neke objekte koji su ostali sačuvani, a i vi ste naveli neke, doduše ne celovito, samo uzgred. A recite mi, molim vas, gospodine Ridlmajer, da li ste prilikom izrade svog izveštaja pokušali da ustanovite koliko je džamija ili crkava ili minareta ili zvonika koji su oštećeni ili bili uništeni, bilo upotrebjeno u vojne svrhe upravo od strane onih koji su ih koristili kao svoje bogomolje?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Obavljajući istraživanje na način na koji sam ja obavljao sa određenom distancom u odnosu na ratne događaje, što sam mogao da ustanovim u vezi s tim, međutim svaki spomenik koji sam mogao da posetim ili za koji sam imao fotografsku dokumentaciju, primećivao sam nekoliko karakteristika. Naime, gledao sam da li ima dokaza da je ta zgrada bila izložena vatri iz pešadijskog oružja, što bi obično bio znak da je u tom području došlo do borbi i to sam uzeo kao znanje. Takođe sam gledao okolne zgrade da vidim da li na njima ima oštećenja. Na kraju, neosporno je, to sam primetio u svom izveštaju da je u velikom broju gradova gde je uništen veliki broj džamija i katoličkih crkava, na primer 15 džamija u Banja Luci i nekoliko predgrađa ili pet džamija u Bijeljini ili u Nevesinju, to je još jedna opština koju smo koristili za ilustraciju, uopšte nije bilo borbi. To su sve bili gradovi koje su srpske snage zauzele pre rata ili vrlo

rano u toku rata, a do razaranja je došlo kasnije, a tada su srpske vlasti imale kontrolu nad tim područjem.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, dakle, vi niste ustanovili da je bilo šta korišćeno u vojne svrhe od tih objekata? Je l' to ono šta vi tvrdite?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja ne isključujem tu mogućnost, ali nisam video nikakve dokaze koji bi to sugerisali.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, vi pominjete, ja ću zbirno zbog nedostatka vremena, pominjete Većnicu u Sarajevu, biblioteka, Institut za orijentalne studije i tako dalje. Da li imate podatke o tome da se, da su ti objekti korišćeni ili kao zaklon ili kao vatreno uporište snaga koje su delovale prema srpskim položajima? Da li ste išta od toga, imate li bilo kakva saznanja, samo mi odgovorite sa da ili ne, pošto nemamo vremena.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja sam se raspitvao i koliko sam uspeo da ustanovim ni Institut za orijentalne studije, ni biblioteka nikad nisu korišćeni u vojne svrhe od strane vojnih snaga i zapravo sam očekivao ako je tako nečeg bilo, takve tvrdnje bi se pojavile odmah posle rata. Međutim, nije se to desilo.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A dobro da vas onda pitam načelno, da li smatrate da upotreba vojne svrhe bilo kojih, koga od ovih objekata koji su oštećeni ili porušeni, se smatraju legitimnim vojnim ciljem?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ponovo, ja se ovde ne pojavljujem kao pravni veštak.

SUDIJA MEJ: Nije na ovom svedoku da odgovori na to.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A dobro da li smatrate zaista da su porušene ili oštećene džamije, na primer, o kojima govorite, trpele ta razaranja zato što su uništavane kao spomenici kulture ili u ratu, sobzirom da je on imao i svoju versku komponentu?

SUDIJA MEJ: Nije na svedoku da odgovori na to pitanje.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: A dobro, da li možete da mi odgovorite, ako je bila, na primer, namera Srba da unište neke kulturne objekte, kako Srbi nisu uništili, na primer, Arslanagića most u Trebinju i tamošnje turske kule,

na primer, most Mehmed paše Sokolovića u Višegradu, takođe spomenik kulture i tako dalje. Ima nebrojano primera ...

SUDIJA MEJ: Svedok ne može da odgovara na to zašto su to ljudi radili. To morate da pitate te ljude.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, da li činjenica da su svi ovi objekti kulture koji su nesumnjivo, muslimanske kulture, ostali netaknuti u mestima koje su držali pod svojom kontrolom snage bosanskih Srba, da li je to dokaz da oni nisu sistematski uništavali objekte kulture?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Mesta koja ste pomenuli, kao što su Trebinje i Višegrad, u tim gradovima su uništene sve džamije. Zašto mostovi nisu izdvojeni i uništeni na isti način, ja ne znam.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Ja govorim i, na primer, o turskim kulama i tako dalje koje takođe nisu, nisu uništavane, prema tome, govorimo o objektima kulture, ne samo o mostovima.

SUDIJA MEJ: Svedok je odgovorio na to pitanje.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Valjda vam je jasno da je, u stvari, ovo uništavanje verska komponenta tog građanskog rata koji je tamo vođen?

SUDIJA MEJ: Ne možete da postavljate to pitanje. Već je doneta odluka.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Dobro, a da li mislite da su Srbi koji su rušili džamije znali koje su džamije spomenici kulture ili deo kulturne baštine? Postavilo bi se pitanje, na primer, kad su srušili džamiju u Foči, što bi je srušili kad se znalo da je podignuta na, na pravoslavnoj crkvi.

SUDIJA MEJ: Ako možete da odgovorite u vezi sa Fočom, izvolite.

SVEDOK RIDLMAJER: Sve što sam hteo da kažem je da u Foči nije samo uništena ta džamija, već i svaka džamija u gradu, a u gradu je bilo dosta džamija. Mislim čak više od 20 u Foči i predgrađima. Sve je to bilo uništeno. Sumnjam da su sve one bile izgrađene u srednjem veku i ne znam da li džamija Aladža izgrađena na mestu gde je ranije bila crkva.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Pa dobro, vi i sami govorite, na strani 10 u trećem pasusu, da je skoro 60 posto džamija koje su oštećene ili srušene bilo podignuto za vreme turske vladavine, a da li to podrazumeva da je preko 40 posto džamija na području Bosne i Hercegovine podignuto za vreme Jugoslavije, znači za nešto više od 70 godina. Skoro polovina od ukupnog broja džamija je podignuta za tih sedamdesetak godina Jugoslavije u odnosu na pet vekova turske vladavine koju pominjete.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je jednostavno pitanje onoga što je opstalo. Mnoge od novih džamija su izgrađene da bi zamenile stare džamije koje su, recimo, bile oštećene u zemljotresima, ratu ili jednostavno propadanju tokom vremena i verovatno biste to pronašli slične procenite i u drugim delovima Evrope u vezi sa istorijskim modernim zgradama.

SUDIJA MEJ: Ovo treba da bude vaše poslednje pitanje, gospodine Miloševiću.

OPTUŽENI MILOŠEVIĆ – PITANJE: Vrlo teško je da, dobro ako je poslednje, da li ste vi pisali svom tadašnjem predsedniku Klintonu (Bill Clinton), gospodine Ridlmajer, i tražili u svom pismu da ukine embargo na oružje Muslimanima?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, jesam. To je bilo u leto 1995. godine. Ja sam imao mišljenje o tome šta se dešavalo i o ratu u Bosni i moje mišljenje je bilo da na osnovu povelje Ujedinjenih nacija (United Nations) embargo na oružje krši, narušava pravo Vlade Bosne i Hercegovine, pravo na samoodbranu. Ja to jesam uradio, a činjenica da sam se ja bavio politikom u tom smislu ne utiče na moju profesionalnu objektivnost u podnošenju izveštaja ovde.

SUDIJA MEJ: Izvolite, gospodine Tapušковиću.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: Zahvaljujem, časne sudije. Gospodine Ridlmajer, hteo bih samo nešto da vas zapitam da objasnite sudijama vezano za metod po kome ste radili. Ja sam razumeo i na to se ne bih vraćao da ste vi vi trebali da utvrdite štetu na objektima onako kako je bilo reći, je li tako? Tako ste dobili da to uradite?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ - PITANJE: Međutim, gospodine Ridlmajer, u vašem iskazu i danas kad ste bili ispitivani u glavnom ispitivanju, vi ste na primer danas kazali da je pet džamija uništeno u toku jedne noći. Pa ste onda kazali da je, da ste znali ili utvrdili ono što je bilo vezano za spaljivanje ljudi u džamiji. Da li je to bila vaša dužnost da se bavite stvarima koje se mogu utvrđivati samo drugim dokazima. Vi ste trebali da utvrđujete samo štetu.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja sam smatrao da je moj posao ne samo da napravim fizičke opise stanja tih zgrada u leto 2002. godine, već i po mogućnosti da saznam kada su uništene i kako. Jedan od razloga je što sam pokušavao da isključim koliko je moguće zgrade koje su uništene pre rata, tačnije, da se ograničim na ratnu štetu i ratna razaranja. I isto kao u svim svojim drugim izveštajima koje sam podneo međunarodnom sudu, nisam se mnogo trudio da iznalazim i intervjuišem druge svedoke. Ukoliko je na licu mesta bilo svedoka koji su želeli sa mnom da razgovaraju, ja bih zapisao ono što su oni rekli. U slučaju Bijeljine, nije sporno da je pet džamija uništeno u toku jedne noći. O tome ima puno izveštaja.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: Imam vrlo ograničeno vreme. Mene interesuje ovo: vi ste u vašem izveštaju, pismenom, koristili ovakve izraze: po svemu sudeći, možda, izgleda, ja mogu to da nađem, ali mislim da nije neophodno, navodno. Zar nije bilo nužno samo da se bavite štetom, a da ne dajete nikakve procene koje zvuče evo ovako kako ste to napisali? Jer to je malo nepouzđano da bi Sud to mogao da uzme u obzir.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja sam bio vrlo pažljiv i u pravljenju baze podataka i u svom izveštaju da ne propustim koju sam informaciju prikupio na osnovu direktnih dokaza, a koji deo predstavljaju zaključci, dedukcija i stvari koje su mi ispričali drugi ljudi. Zato sam koristio reči kao "prema navodima drugih" i tako dalje.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: Časne suduje, moram nešto ipak predhodno da vam objasnim. 30. juna 2003. godine smo dobili obilje materijala po Pravilu 68. Od obilja tog materijala koji se tiču isključivo gospodina Ridlmajera, od obilja tog materijala koji ima direktno veze sa nalazom koji je gospodin Ridlmajer dao, ja bih hteo da se pozabavim možda samo sa dva dokumenta, treći ću videti ako budem stigao. Gospodine Ridlmajer, prvi dokument je članak Metjua Betlsa (Matthew Battles), vi znate za taj članak?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: Evo ga, ako možete da pogledate četvrti pasus?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: Tu stoji, "kako je Ridlmajer dokumentovao stradanje stotine drugih biblioteka, muzeja i arhitektonskog blaga širom Hrvatske, Bosne i Hercegovine i u skorije vreme, Kosova," je l' tako, tu stoji, on vas citira?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da. To je rezime onoga šta sam već napisao u mnogim člancima.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: E, sada pogledajte stranu, stranu 4, drugi pasus. Tu kaže ovako, da ste vi izjavili, vas citira: "Ridlmajer takođe smatra da su nacionalistički motivi više nego očigledni. Širom Bosne i Hercegovine, napisao je, biblioteke, arhive, muzeji i kulturne institucije predstavljale su metu uništenja, u nastojanju da se izbriše materijalni dokaz, knjige, dokumenti i umetnička dela, koji bi mogli da podsećaju buduće naraštaje da su narodi različite etničke i verske tradicije nekada delili zajedničko nasleđe," je li tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, da.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: Da li se ovaj nacionalizam, o kome vi ovde govorite, jer tu ne spominjete ni jedan narod, tiče svih naroda u Bosni i Hercegovini?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Mislim da se to isključivo odnosi na one koji propovedaju isključivo nacionalističke ideologije, nezavisno od nacionalne grupe.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: Po vašem stavu vi niste pravili razliku ni između kog naroda, nego se to odnosi na sve narode koji su živeli na tom prostoru, je li tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja ne govorim o nacionalnostima, govorim o nacionalistima.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: Ne, vi ste ovde govorili o nacionalističkim motivima.

SUDIJA MEJ: Mi možemo to sami da pročitamo.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ: Zahvaljujem.

TUŽILAC GRUM: Časni Sude, hteo bih da ukažem da fraza "nacionalistički motivi" predstavlja reči autora. Ovaj tekst koji se pripisuje gospodinu Ridlmajeru zapravo je citat, a taj deo teksta nije pod navodima.

SVEDOK RIDLMAJER: Da.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ: Molim vas. Ja vas molim, časne sudije, obratite pažnju ...

SUDIJA MEJ: Dajte to, gospodine Tapušковиću.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: Časne sudije, samo obratite pažnju na ovaj pasus, gde se navodi ovo, to nije navod autora nego Ridlmajer smatra to. Ja neću da se zadržavam na tome, odgovaram samo tužiocu. Nije, neka to sud proceni. Ne bih se zadržavao na tome. Ali imam ovde još jedan dokument, isto mi je obelodanjen 30. juna 2003. godine i to je dostavljeno po Pravilu 68, objavljeno je na internetu, nemam ERN broj Tužilaštva, ali ste vi autor tog članka. Tiče se ovog manastira Žitomislíci. Ali ja se neću zadržavati na manastiru Žitomislíci, o tome ste već govorili u vezi dokumenta koji je citiran, a nije dostavljen po članu 68, ali iz ovog dokumenta koji vi, koji ste vi napisali, a evo ga, ja ću vam ga dati, vi kažete da ste u vezi manastira...

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Koja strana?

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: Na strani 5, prvi pasus. Vi kažete da ste u vezi sa manastiróm o kome je reč, razgovarali sa direktoróm muzeja srpske pravoslavne crkve, gospodinóm Slobodanom Mileusnićem, je l' tako?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Nisam sa njim razgovarao. Sa njim sam komunicirao posredstvom jednog drugog čoveka. On je bio toliko ljubazan da mi da neke fotografije.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: E dobro, evo piše u sledećem pasusu da ste, govoreći o tome da je prema vašem saznanju koje kako kažete

potiče iz više izvora, pravoslavnoj crkvi naneta najveća šteta u dolini Neretve, kada se uzme u obzir teritorija cele Bosne i Hercegovine, pozivate se na jedan od tih izvora, knjigu gospodina Mileusnića pod naslovom "Duhovni genocid" kao i izveštaj episkopa zahumsko-hercegovačkog Atanasija, je li tako? Vi ste imali tu knjigu ili videli tu knjigu.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: E sad, ja bih sa ovim i završio verovatno, ako budemo uspeli to da raspravimo. Ja moram da kažem da sam u ovom kratkom vremenu, zahvaljujući ljubaznosti episkopa banjalučkog gospodina Jefrema Milutinovića, uspeo da nabavim tu knjigu koju ste vi imali, je li to ova knjiga?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Jeste. Ja mislim da ja imam ranije izdanje.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ – PITANJE: Da li bi mogli da je pogledate? I to stranu broj 234 na kojoj se nalazi ova mapa i podaci o broju crkava i drugih objekata koji su stradali od 1991. do 1995. godine, tu se čak navodi cifra od 797, a 212 crkava potpuno porušeno. Jeste li videli to i znate li za to?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Pre svega, kao što sam naveo, ja sam imao ranije izdanje ovoga gde nije bilo karte i nije bilo ni te cifre. Sećam se sada, gledajući ovu knjigu, da, mada ona ima mnogo više fotografija nego ona druga knjiga koja je ovde pomenuta, autori nisu mnogo pažljivi u odvajanju razaranja iz drugog svetskog rata i razaranja za koje se tvrdi da se desilo tokom poslednjeg rata, tako da ne mogu ovo da potvrdim. Vidim da, takođe, postoji cifra 797, od toga se tvrdi da je 212 crkava uništeno, a da je 367 oštećeno. Kao što sam rekao, ja nisam u stanju da potvrdim ovo, pošto nisam to sistematski izučavao.

PRIJATELJ SUDA TAPUŠKOVIĆ: Hvala, hvala.

SUDIJA MEJ: Da, gospodine Aga?

DODATNO ISPITIVANJE: TUŽILAC AGA

TUŽILAC AGA: Časni Sude, ako nemate ništa protiv, hteo bih da se prvo uvede u spis knjiga fotografija po osnovu da nema nikakvih optužbi sa tim

u vezi u Optužnici. To se tiče uništene srpske imovine. Što se nas tiče, to može da ostane.

SUDIJA MEJ: U redu, nastavite.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Gospodine Ridlmajer, bilo je dosta razgovora i pitanja o tome šta predstavlja kulturnu baštinu i kulturnu imovinu. Po vašem mišljenju, mogu li zemljište, zgrade i druge stvari predstavljati kulturnu imovinu i da li je to deo kulturne baštine jedne zemlje čak i ako nije registrovana?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Sigurno da mogu.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Po vašem mišljenju, da li bi bilo tačno da se kaže da ovi verski objekti, arhive, biblioteke i sve to što je pomenuto u vašem izveštaju predstavlja deo versko-kulturne baštine bosanskog naroda?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Pošto smo ovo raščistili, ima još jedna stvar koju je pokrenuo optuženi. Bilo je pitanja o tome šta je verska imovina i rečeno je, optuženi je rekao da su obe strane uništavale imovinu i baštinu druge strane. Očigledno, na osnovu vašeg istraživanja i dokaza koje ste vi prikupili i svedoka s kojima ste vi razgovarali, da li je to tačno? Da li je to ispravan zaključak?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja bih rekao da nije.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Po kom osnovu to kažete?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Obično kada se radi o osveti i odmazdi, to su spontani postupci i, recimo, tipičan primer bi bila grupa ljudi koji su proterani i koji se vrate u svoje selo i nađu da je njihov hram uništen, oni koji su ga uništili su otišli odatle i onda ti ljudi koji su se vratili izvrše odmazdu nad hramovima onih koje smatraju krivcima za to. To je tipična odmazda. Kada se radi o razaranju "milo za drago", uzajamnom razaranju, to je opet sporadično, zavisi od okolnosti i mogućnosti. Jedan faktor koji govori protiv toga je sistematska i svestrana priroda takvog razaranja, koje sam ja primetio i dokumentovao. Drugo što ne ide u prilog toj teoriji je da se većina ovog razaranja nije desila u jeku sukoba, već kada su ta područja došla pod kontrolu bosansko-srpske vlasti zajedno sa drugim faktorima koje sam pomenuo, kao što su korišćenje eksploziva i obim potrebne organizacije. To sve ukazuje da

se ne radi o besu rulje već o nekoj vrsti dirigovane politike. U uzajamnom razaranju, po sistemu milo za drago, očekuje se da će biti podjednak stepen razaranja na obe strane. Kao što sam objasnio, to ovdje nije tako.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Imam dva vrlo konkretna pitanja ovdje. Da li je tačno da u velikom stepenu većina verskih lokaliteta, koje ste pomenuli u svom izveštaju, su razoreni kada nije bilo nikakvih borbi u blizini?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je tačno.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Da li je takođe tačno na osnovu lokaliteta koje ste posetili i drugih fotografskih i drugih dokumenata, da je u mnogim slučajevima džamija bila cilj, namerni cilj razaranja, dok susedne zgrade nisu taknute?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ne samo u kontekstu okolnih zgrada koje su ostale nedirnete, već se može zaključiti da je džamija bila cilj, namerni cilj, zbog toga što je eksploziv pometnut tačno na mesto gde će napraviti najveće razaranje. Pravi se krater, vide se tragovi spaljene zemlje i temelja. Ja nisam vojni ekspert, ali sam već video nekoliko stotina uništenih zgrada i mogu da zaključim nešto na osnovu tog iskustva. Meni se čini da nije uopšte verovatno da bi tako nešto moglo da se desi slučajno u toku vojnog sukoba.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Sad prelazimo na malo drugačiju temu. Optuženi je pokazao jedno pismo koje je označeno radi identifikacije na engleskom jeziku. To je, zapravo nije bilo na engleskom jeziku. To je bilo naređenje da se ne diraju džamije i drugi verski objekti zbog toga što mogu biti napadnuti u Banja Luci. Da li možete da se setite koji je bio datum tog pisma?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Na žalost, ne.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Da se podsetimo. Dokazni predmet Odbrane broj 159.

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Datum pisma je 12. maj 1993. godine.

TUŽILAC AGA – PITANJE: U to vreme da li je u Banja Luci još uvek bilo nerazorenih džamija?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Bilo je nekoliko. Do tada je uništeno tri.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Da li su ostale još uvek bile na mestu?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ostalih 13 su u sledećih nekoliko meseci uništene, do decembra 1993. godine nije ostala ni jedna džamija u Banja Luci.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Znači bez obzira na ovo naređenje, koje je očigledno ignorisano, sve džamije su uništene u Banja Luci i niko nije krivično gonjen zbog toga?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Tako je.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Imam još samo dva pitanja za vas. Trudim se da budem kratak. Prvo pitanje: da li znate za hram Svetog Save u Beogradu?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Da li je on završen?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ne. On se već vrlo dugo gradi.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Da li se ljudi tamo okupljaju na službu?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da, koristi se.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Znači, to je delimično izgrađena zgrada, crkva?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Da.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Da li biste vi smatrali da je to verska i kulturna imovina?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Ja bih sigurno rekao da. Koristi se i za pomene, kao što je na primer bio pomen premijeru Đinđiću, nedavno. I za komemoracije.

TUŽILAC AGA – PITANJE: I kada biste dobili zadatak da li biste bili spremni da napravite tako istraživanje o uništavanju srpske kulturne imovine i baštine u Bosni?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Sigurno bih.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Poslednje pitanje je sledeće: sudija Robinson (Robinson) vas je pitao da li je moguće napraviti novčanu procenu uništene imovine, verske imovine u Bosni. Da li vam nešto pada na pamet, da li vam je neki svedok nešto rekao o vrednosti uništene imovine?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: Pada mi na pamet kakva može biti vrednost koja ne može da se izmeri novcem. Zamislite hram u selu gde narod nije bio mnogo religiozan. U dvorištu te crkve ipak su sahranjeni njihovi roditelji, valjda i dede. To je jedini vidljivi podsetnik na postojanje te zajednice u tom mestu. To je takođe i velika investicija za tu zajednicu koja je prikupila sredstva da to izgradi. Tako da je napad na tu imovinu više od materijalne štete. To je vređanje cele zajednice. I kao što sam rekao u svom izveštaju, za ljude koji su to učinili bilo je sasvim jasno šta znači to razaranje. Na primer, šef policije u Prijedoru, koji je bio intervjuisan od strane jednog zapadnog novinara, to je pokojini Simo Drljača, koga je imenovao Radovan Karadžić, za regionalnog šefa policije u Prijedoru i još pet drugih opština ...

TUŽILAC AGA – PITANJE: Izvinite, koja je to strana vašeg izveštaja?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: To je strana 12 u mom izveštaju.

TUŽILAC AGA – PITANJE: Ima li Pretresno veće to, strana 12?

SVEDOK RIDLMAJER – ODGOVOR: On kaže: "Kad se radi o džamiji ne možete da slomijete samo minarete, morate da uzdrmate temelje tako da ne mogu ponovo da je izgrade. Učinite to i oni će sami hteti da odu, sami će otići." Žrtve su došle do sličnog zaključka, očigledno. Ja mogu da vam citiram ovde jednu izjavu iz moje baze podataka, samo trenutak. Da, ovo je izjava koju citira Tim Džuda (Tim Judah), reporter koji je tada, 1993. godine bio u Banja Luci, 14. maja 1993. godine posle uništavanja džamije iz XVI veka: "Oni su hteli srce da nam iščupaju, hteli su da shvatimo da za nas ovde nema mesta". Ovo sam citirao da pokažem kakva je bila vrednost te džamije za te ljude.

TUŽILAC AGA: Nemam više pitanja.

SUDIJA MEJ: Gospodine Ridlmajer, ovim je vaše svedočenje završeno. Hvala vam što ste se ponovo vratili u Sud. Sad ste slobodni.

SUDIJA MEJ: Izvolite, gospodine Grum.

TUŽILAC GRUM: Sledeći svedok, zamolio sam da se uvede. Ostaje pitanje zaštitnih mera koje treba da rešimo na privatna sednici.

SUDIJA MEJ: Privatna sednica.

(privatna sednica)

TUŽILAC GRUM: Tužilaštvo poziva ambasadora Edhema Pašića. Želeo bih da obavestim Pretresno veće da pre nego što prekinemo sa radom danas, da li bi bilo moguće da tri, četiri minuta posvetimo proceduralnim pitanjima koja bih hteo da pokrenem pred Pretresnim većem pre pauze. Molim da sekretarijat podeli rezime i jedan dokazni predmet dok čekamo da svedok uđe u sudnicu.

SUDIJA MEJ: Molim da svedok da svečanu izjavu.

SVEDOK PAŠIĆ: Svečano izjavljujem da ću govoriti istinu, celu istinu i ništa osim istine.

SUDIJA MEJ: Izvolite, sedite.

GLAVNO ISPITIVANJE: TUŽILAC GRUM

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Ambasadore Pašić nakon što je Pretresno veće donelo odluku, mi ćemo nastaviti sa radom na javnoj sednici, obraćaćemo se vama vašim imenom, međutim, ako bude neki deo vašeg svedočenja koji želite da se obavi na privatnoj sednici zato što ste iz bilo kojeg razloga zabrinuti za bezbednost, recite nam to i mi ćemo to zatražiti od Pretresnog veća. Hteo bih da počnemo sa vašim svedočenjem tako što će nam reći na kojem ste trenutno položaju.

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Ja sam sada ambasador Bosne i Hercegovine u Kuvajtu (Kuwait).

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Koliko dugo ste na tom položaju?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Dvije i po godine.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ste danas prisutni na Međunarodnom sudu u privatnom svojstvu, kao privatni građanin ili u zvaničnom svojstvu?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Ja, gospodine, nisam danas u zvaničnom svojstvu, ja sam danas ovdje prisutan u svoje lično ime i u ime svih onih koji žive u južnoj Evropi, a željeli bi da žive normalnim životom bez diskriminacije

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Želeo bih da vam skrenem pažnju na period početka devedesetih. Da li možete da nam kažete koju ste funkciju obavljali u tom periodu?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Početkom devedesetih ja sam bio šef kancelarije za arapski, turski i kineski jezik.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Kada ste počeli da radite taj posao?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Ja sam na taj položaj došao 1977. godine, koliko me pamćenje služi.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Kada ste prekinuli da radite taj posao?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Ja sam sa te funkcije otišao *de facto* 1991/92. godine, ali *de jure* sam na tom mjestu ostao do 1994. godine.

TUŽILAC GRUM: Pre nego što nastavim dalje sa ovim, molim da se svedoku pokaže jedan dokument, a da se pre toga da i broj dokaznog predmeta. Ovo je jedini dokazni predmet koji ćemo razmatrati sa ovim svedokom.

sekretar: Dokazni predmet Tužilaštva broj 489.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Gospodine, ovo je rezime vašeg obrazovanja i profesionalnog iskustva?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Da, to je tačno.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Gospodine svedoče, u vašem poslednjem odgovoru na moje pitanje, rekli ste da ste primetili određene promene u vašoj karijeri. Da li možete da nam kažete kada ste prvi put to primetili i molim vas objasnite nam te promene?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Promjene su se pojavile kako se menjala i situacija u Jugoslaviji. Promjene su se mogle osjetiti odmah nakon Osme sjednice. Nastalo je čišćenje ljudi koji se nisu smatrali podobnim, ne samo nesrbi, nego i Srbi koji nisu bili lojalni novom kursu.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ste vi videli te promene kada su u pitanju vaše kolege Srbi sa kojima ste radili zajedno?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Da, apsolutno. Ni dan danas mi nije jasno kako su se ljudi promijenili odjednom. Bila je takva kampanja, propaganda

medijska, da su ljudi samo pričali o tome šta se dešavalo u štabu ovde sada okrivljenog.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ste vi tada bili skinuti sa svoje funkcije?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Jesam, ja sam vraćen na početak, na mjesto takozvanog običnog prevodioca.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: A kada ste vraćeni na to mjesto?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Koliko se sada sjećam, to je bila negdje 1991., 1992. godine i informisan sam tada da je bilo planirano da se ja udaljim sa tog posla, međutim kako sam rekao u mojoj izjavi, na svu sreću ja sam imao dosta prijatelja u ime kojih sam danas ovdje. Jedan od tih mojih prijatelja imao je tada visoku poziciju u saveznoj državi i on me je zaštitio na taj način da ostanem samo formalno na tom mjestu na kojem sam bio dok nisam pobjegao iz Beograda.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: A kada ste pobjegli iz Beograda?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Tek 1994. godine.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: U periodu od 1991. do 1994. godine da li je vaš stan u Beogradu ikada bio izložen pretresu?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Jeste, vrlo često. Supruga i ja smo vrlo često ostavljali znake i kad smo se vraćali, prepoznavali smo da je stan bio pretresen i vrlo često sam primjetio, pošto je u mom stanu bilo dosta knjiga, posebno na orijentalnim jezicima koje ja govorim, mnoge te knjige su jednostavno nestajale.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li je ikada tokom početka devedesetih godina od vas traženo da idete na informativne razgovore u srpsko Ministarstvo unutrašnjih poslova?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Da, ja sam živio u jednoj atmosferi, ne samo ja, i svi ljudi koji su bili kao ja, jednog užasnog straha, traženo je od mene, međutim, ja nikad ne znam ko su ti ljudi, ti ljudi su uvijek bili u civilu, nikad im nisam znao imena.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Koliko puta je od vas traženo da se sastanete sa tim ljudima?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Vrlo često, vrlo često, ti su me ljudi nekad presretali i na javnim mjestima, obično je to bilo ponedjeljkom.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: I šta se dešavalo kada su vam ti ljudi prilazili?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Dešavalo se da su me uvijek upozoravali pošto sam radio, kako su oni rekli, povjerljive poslove u bivšoj Jugoslaviji, da oni ne žele rizikovati da me puste, kako su oni rekli, sa državnim tajnama u glavi, da žele da ja stalno budem tu pod kontrolom i da po tim zahtjevima ne smem nikom nikad ništa reći, čak ni mojoj supruzi; o tome sam moju suprugu izvjestio tek kad smo stigli u Kairo (Cairo), kad sam pobjegao iz Beograda.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Sada bih želio da skrenem vašu pažnju na leto 1992. godine. Da li ste u to vreme jednom prilikom bili u kancelariji tadašnjeg predsednika Dobrice Ćosića?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Da, to je tačno.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: On je bio predsednik Savezne Republike Jugoslavije u to vreme, je li tako?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Da.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam kažete koja je bila svrha vašeg prisustva u njegovoj kancelariji?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Prije nego što sam došao u njegovu kancelariju, došli su neki ljudi i rekli su mi da dva predsednika žele da ja pomognem da se obavi njihov telefonski razgovor.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: A sa kim je trebalo da obave taj telefonski razgovor?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: To je telefonski razgovor koji je kasnije usljedeo između lidera Libije (Lybia) Moamera Gadafi (Muammer al Gaddafi) i tadašnjeg predsednika Savezne Republike Jugoslavije gospodina Dobrice Ćosića.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li znate zašto je od vas traženo da vi pomognete prilikom tog telefonskog razgovora?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Ja ne znam, ali su mi rekli ljudi koje sam poznavao u kabinetu Ćosića da je najverovatnije Gadafi, koga sam poznavao, tražio da ja prevedem taj razgovor, jer sam mu vrlo često prevodio prilikom posjeta i u Jugoslaviji i obratno, prilikom posjeta tadašnjih jugoslovenskih najviših funkcionera u bivšoj Jugoslaviji Libiji.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Kada ste otišli u kancelariju predsednika Ćosića, da li je od vas traženo da sačekate neko vreme pre nego što budete u mogućnosti da pomognete oko tog razgovora?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Jeste, jeste, dugo smo čekali, jer je uspostavljanje te konekcije, veze telefonske između Tripolija (Tripoli) i Beograda trajalo veoma dugo.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam kažete koliko ste dugo otprilike čekali pre nego što ste došli do tog telefonskog razgovora?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Koliko sad mogu da se prisjetim, ja mislim da je to bilo negdje oko sat vremena, možda više, možda manje, ali aproksimativno tu negdje.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Dok ste čekali u kancelariji predsednika, da li je tamo bili još nekih ljudi koji su isto čekali?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Bilo je. Tadašnji savezni ministar za inostrane poslove je bio prisutan, gospodin Vladislav Jovanović.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Osim gospodina Vladislava Jovanovića, da li je bilo još nekih ljudi u kancelariji?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Kancelarija je bila velika. Ljudi su ulazili i izlazili. Koliko mogu da se sjetim bio je i zamenik šefa kabineta predsjednika Dobrice Ćosića koga sam poznavao od ranije.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Jeste li u kancelariji videli i neka vojna lica?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Nisam vidio nikakve vojnike u kancelariji, ali bilo ih je puno u hodnicima, predsobljima kada sam dolazio, pre nego što sam ušao u tu sobu gdje smo čekali.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Možete li da nam opišete u kakvom su stanju bili vojnici?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Pa, vojnici su imali različite uniforme i tadašnje oznake Republike Srpske Krajine, kao i iz Bosne.

TUŽILAC GRUM – PITANJE: Da li ste bili u mogućnosti da čujete šta su ti vojnici između sebe pričali?

SVEDOK PAŠIĆ – ODGOVOR: Da, čuo sam neke priče. Čuo sam razgovore prije nego što sam ušao u čekaonicu. Oni su pričali o tome ko sa kog fronta

dolazi. Neki su imali na sebi i blatnjave uniforme. Bila je tu i grupa koja je imala natpis na ćirilici, na kome je pisalo "brigade". Mislim da je to pisalo, ali nisam mogao dobro da vidim, bilo je mračno u hodniku. Pre nego što sam ušao u čekaonicu, čuo sam da pričaju o ubistvima u bosanskim selima, pokoljima i tako dalje.

TUŽILAC GRUM: Časni Sude, predstoji nam da se posvetimo jednom prilično velikom delu izjave svedoka, da li mislite da je sada vreme da se prekine sa ispitivanjem ovog svedoka i da se nastavi sutra ujutru.

SUDIJA MEJ: Da, mislim da je vreme. Gospodine ambasadore, mi ćemo sada da prekinuti do sutra ujutro. Molim vas da u pauzi ne pričate ni sa kim o vašem svedočenju dok ono ne bude završeno. Molim vas, dođite sutra ujutru. Hvala vam mnogo.

SVEDOK PAŠIĆ: Da, hoću.

SUDIJA MEJ: Izvolite, gospodine Grum.

TUŽILAC GRUM: Časni Sude, prva stvar koju bih želeo da istaknem tiče se ambasadora Okuna (Herbert Okun). Ako mogu da podsetim Sud, završeno je sa njegovim unakrsnim ispitivanjem pre nekog vremena, ostalo je samo da mu prijatelji Suda postave nekoliko pitanja. Razgovarao sam sa gospodinom Kejom (Kay) o tome kako da se to izvede. Ako mogu da podsetim, da je Pretresno veće predložilo mogućnost da se ambasadoru pismenim putem proslede pitanja prijatelja suda na koja bi on odgovorio. Tužilaštvo je planiralo da svedoka dovede ponovo u sudnicu negde u ovom periodu, zato što smo verovali da će on svedočiti u drugom predmetu. Međutim, taj predmet je odložen i nastavak neće biti pre nego što Tužilaštvo završi sa izvođenjem dokaza u ovom predmetu. Razgovarao sam sa gospodinom Kejom (Kay) i on se slaže, ako se i Pretresno veće još uvek slaže, da se ambasadoru proslede pitanja pismenim putem i da on na njih odgovori. Na taj način bismo uštedeli na vremenu i ambasador ne bi morao da se vraća.

SUDIJA MEJ: Izvolite, gospodine Kej?

PRIJATELJ SUDA KEJ: Ukoliko ova mogućnost nije više u opticaju, ja bih svedoku imao da postavim samo pet pitanja i to bi oduzelo možda 15

minuta vremena. Ali sobzirom na okolnosti, mislim da bi bilo najbolje da se postupi po ovoj mogućnosti koju je tužilac izložio.

SUDIJA MEJ: Da.

TUŽILAC GRUM: Druga stvar koju sam želeo da istaknem tiče se namere Tužilaštva da za sledeći ponedeljak pozove svedoka Nenada Zafirovića. Međutim, postavlja se pitanje da li će oni biti u stanju da putuje i to je pitanje koje ne možemo da rešimo pre letnje pauze. Želim da obavestim Pretresno veće, optuženog, prijatelje suda da on neće biti ovde sledećeg ponedeljka i da ćemo pomeriti raspored ostalih svedoka koji su bili predviđeni za tu nedelju, na ponedeljak i dalje. Na isti način imamo teškoća u vezi sa svedokom B-150 koji je bio predviđen da svedoči ovog petka. Ne mogu da vam dam definitivnu informaciju, ali želim da obavestim Pretresno veće i prijatelje suda da će možda biti teškoća sa tim svedočenjem, pa ćemo u tom slučaju pomeriti svedoke 92bis, pomerićemo ih na petak kako bismo najbolje iskoristili vreme. To su bila pitanja koja sam hteo da istaknem.

SUDIJA MEJ: U redu. Nastavljamo sutra u 9.00. Tada očekujemo gospodina Lilića.

TUŽILAC GRUM: Da, časni Sude.

SUDIJA MEJ: Gospodine Miloševiću, prva stvar sutra je gospodin Lilić. Nastavljamo sutra ujutro.